

Aleksa Milanović

TRANSRODNA POPULACIJA U ONLINE MEDIJIMA U CRNOJ GORI

Politike rada masovnih medija i efekti njihovog uticaja na društvo

Riječ medij vodi porijeklo od latinske riječi *medium* koja doslovno znači sredina, ono što se nalazi u sredini ili što predstavlja sredinu, posrednik, pomoćno sredstvo, sredstvo komunikacije. Za proces komunikacije neophodna je informacija, pošiljalac, primalac i prenosilac informacije odnosno medij. Funkciju medija kao sredstva komunikacije može vršiti govorni jezik, gestovni jezik, pisani jezik, fotografija, film itd. Međutim, u prvoj polovini 20. vijeka zahvaljujući ubrzanom razvoju tehnologije i omasovljavanju medija kao što su štampa, radio, a kasnije i televizija, počinje da se koristi pojam *mediji* u malo užem smislu. Značenje ovog pojma počinje da se odnosi na masovne medije koji se mogu definisati kao “skup industrija i praksi od kojih svaka ima svoje metode komunikacije, specifične poslovne interese, ograničenja i publiku”¹. Glavna karakteristika masovnih medija je dostupnost širokim masama što se ne odnosi samo na brojčani skup pojedinaca već i na raznovrsnost društvenih grupa koje te poruke primaju.

Pojava masovnih medija dovela je do velikih promjena u društvu te se u skladu sa tim stvorila i potreba za proučavanjem medija kao skupa tekstova koji, budući da predstavljaju ključni izvor informacija za većinu stanovništva, imaju veliki uticaj na kreiranje mišljenja i stavova i uspostavljanje sistema vrijednosti u društvu.

Masovna komunikacija je zahvaljujući masovnim medijima postala institucijalizovani oblik komunikacije putem koga se širokim narodnim masama serviraju informacije. Sam proces proizvodnje i selekcije informacija kontrolisan je od strane državnih ideoloških aparata u koje se ubrajaju različite institucije bez obzira na to da li pripadaju javnom ili privatnom sektoru.² Ovdje je zapravo bitan način funkcionisanja samih institucija, a ne izvor finansiranja ili tip vlasništva, jer se uzima u obzir činjenica da i “privatne institucije mogu savršeno ‘funkcionisati’ kao državni ideološki aparati”³. Dakle, “masovna komunikacija može se definisati kao institucionalizovana proizvodnja i širenje simboličkih dobara putem prenošenja i skladištenja informacija/komunikacije”⁴. Politika rada masovnih medija, odnosno sama

¹ Adam Brigs & Pol Kobli, „U medijima: uvod“, *Uvod u studije medija*, priredili: Adam Brigs i Pol Kobli, Clio, Beograd, 2005, 469-476.

² Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica, 2009, 27-29.

³ Ibid., 29.

⁴ John B. Thompson, „Mass Communication and Modern Culture“, *The media studies reader*, edited by: Tim O’Sullivan and Yvonne Jewkes, Arnold, London, New York, 1997, 28 – 41, 32.

proizvodnja sadržaja koji oni plasiraju u vidu informacija, u najvećoj mjeri zavisi od spoljašnjih uticaja. Najprije se treba osvrnuti na pravne i regulatorne intervencije čija funkcija jeste uređenje medijskog prostora, donošenje specifičnih zakona koji se odnose na medije, poštovanje međunarodnih standarda i u skladu sa tim kontrola rada medija. Ovdje se prije svega misli na uticaje koje vrši Vlada kao nosilac izvršne vlasti date države, zatim slijede ekonomski interesi i publika. Uticaj Vlade na medije sprovodi se putem rada državnih institucija koje vrše regulaciju i kontrolu rada medija. Na primjer, pravni sistem jedne države ima mogućnost da preko zakonskih odredbi i sudskih procesa utiče na proces selekcije medijskog sadržaja, a samim tim i na njegovo kreiranje. U sprezi sa pravim sistemom poslove kontrole medija može vršiti i specijalizovana organizacija osnovana od strane države, kao što je slučaj sa Agencijom za elektronske medije u Crnoj Gori. U nadležnost ove institucije prije svega spada regulacija pružanja audiovizuelnih medijskih usluga i usluga elektronskih publikacija, koju ona vrši u skladu sa važećim Zakonom o elektronskim medijima. Međutim, osim Agencije, uticaj na medije mogu vršiti i brojne druge državne institucije. U izvještaju dobijenom nakon sprovedene analize medijskog sektora u Crnoj Gori 2017. godine utvrđeno je da lista državnih organa koji imaju nadležnosti u sektoru medija broji 25 različitih relevantnih institucija.⁵

Uticaj Vlade vrši se i preko finansijske podrške koju država može odobriti ili uskratiti određenim medijskim projektima ili programskim sadržajima u skladu sa zakonom⁶. Finansijski uticaj na medije može se vršiti i putem oglašavanja ili drugih usluga ugovorenih od strane institucija javnog sektora. Kako bi se spriječila neravnomjerna raspodjela finansijskih sredstava ili bilo koji vid zloupotrebe finansijske podrške namijenjene medijima, Vlada Crne Gore usvojila je niz preporuka proizašlih iz Analize medijskog sektora u Crnoj Gori.⁷ Na osnovu informacija o njihovoj implementaciji koje je pripremio i objavilo Ministarstvo kulture može se zaključiti da je veliki broj državnih institucija (ministarstva, nacionalni javni servis, sudovi, tužilaštva, regulatori, itd.) sprovedo ili će sprovesti aktivnosti i mjere koje vode ka realizaciji pomenutih preporuka.⁸ U skladu sa tim Vlada Crne Gore je u decembru 2019.

⁵Kerševan-Smokvina et al., *Montenegro Media Sector Inquiry with Recommendations for Harmonisation with the Council of Europe and European Union standards*, Council of Europe, 29 December 2017, <https://rm.coe.int/montenegro-media-sector-inquiry-with-the-council-of-europe-and-europea/16807b4dd0>, (Access date: 1 March 2020), 35-39.

⁶ Pogledati Član 3 *Zakona o medijima*. Skupština Crne Gore, *Zakon o medijima* ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 051/02 od 23.09.2002, 062/02 od 15.11.2002, Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 073/10 od 10.12.2010, 040/11 od 08.08.2011), 2011. Takođe pogledati član 76 *Zakona o elektronskim medijima*, Skupština Crne Gore, *Zakon o elektronskim medijima Crne Gore*, („Službeni list Crne Gore“, br. 46/10 od 06.08.2010, 40/11 od 08.08.2011, 53/11 od 11.11.2011. godine).

⁷ *Analiza medijskog sektora u Crnoj Gori sa preporukama za usklađivanje sa standardima Savjeta Evrope i Evropske unije* nastala je kao rezultat istraživanja sprovedenog u okviru zajedničkog programa Savjeta Evrope i Evropske unije u periodu od avgusta 2017. do januara 2018. godine, a u okviru projekta "Jačanje pravosudne ekspertize o slobodi izražavanja i medija u Jugoistočnoj Evropi (JUFREX)".

⁸ Ministarstvo kulture, Prijedlog: *Informacija o planu implementacije preporuka iz Analize medijskog sektora u Crnoj Gori za usklađivanje sa standardima Savjeta Evrope i Evropske unije "Jačanje pravosudne ekspertize o slobodi izražavanja i medija u Jugoistočnoj Evropi 2018 (JUFREX)"*, Decembar, 2018.

godine utvrdila Prijedlog zakona o medijima kojim je predviđeno formiranje Fonda za podsticanje pluralizma i raznovrsnosti medija u okviru koga će biti obezbijedena podrška medijima za proizvodnju programskih sadržaja koji su od javnog interesa, a uz to i finansijska sredstva za podršku samoregulatornim tijelima. Ovaj zakon podrazumijeva i bolje regulisanje pitanja medijskog vlasništva, kao i veću transparentnost finansiranja medija iz javnih prihoda u šta spada i oglašavanje institucija javnog sektora kao i uplate po drugom osnovu iz javnih prihoda.⁹

Uticaj ekonomskih interesa vezuje se za medije koji su u privatnom vlasništvu korporacija ili pojedinaca koji mogu vršiti autocenzuru u skladu sa svojim potrebama za profitom. Oni formiraju privatne sisteme kontrole koji svakako moraju biti u skladu sa državnim sistemima i zakonskim odredbama, ali se orijentišu i prema tržištu sa ciljem povećanja zarade. Na njihov način rada u velikoj mjeri utiču oglašivači koji im donose najveći profit, te se u skladu sa tim privatni mediji fokusiraju na zaštitu njihovih interesa kako bi zaštitili svoje izvore prihoda. Izbor sadržaja koje emituju vrši se na osnovu procjena moguće gledanosti tj. u službi je privlačenja što veće publike, međutim, istovremeno se izbjegavaju sadržaji koji bi na bilo koji način mogli da ugroze interese oglašivača.¹⁰

Uticaj publike na sadržaj masovnih medija se može identifikovati, mada je daleko slabiji od uticaja dva prethodno navedena činioca. U ovom slučaju o uticaju koji ima nekog efekta se može govoriti samo kada su u pitanju reakcije velikog broja ljudi ili organizovanih grupa. Jedna od metoda ispitivanja tržišta jeste mjerenje rejtinga koje obavljaju sami mediji u cilju provjere toga koji sadržaji bilježe najveću gledanost, slušanost ili čitanost. U zavisnosti od dobijenih rezultata mediji donose odluke o tome koji medijski sadržaj će plasirati i u koje vreme, jer od rejtinga zavise broj oglašivača i cena oglašavanja, odnosno zarada koju mediji ostvaruju od reklama.¹¹

Uticaj publike na medije može se vršiti i putem organizovanih pritisaka javnosti na medije. Kada su u pitanju seksualne i rodne manjine medijski monitoring najčešće vrše nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava ovih manjinskih grupa. U skladu sa dobijenim rezultatima, i ako za to postoji pravni osnov, u Crnoj Gori ove organizacije podnose pritužbe instituciji Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore ili drugim pravnim institucijama države koje bi trebalo da reaguju u skladu sa zakonom. Na primjer, ukoliko je praćenjem medija utvrđeno da određeni medijski sadržaji propagiraju govor mržnje ili pozivaju na nasilje i diskriminaciju manjinskih grupa neophodno je pokrenuti pravni postupak koji će dovesti do sprječavanja medija da nastave sa takvom praksom. To je pravno moguće sprovesti zahvaljujući postojećem zakonskom okviru u Crnoj Gori, a prije svega Krivičnom zakoniku Crne Gore, Zakonu o zabrani diskriminacije, Zakonu o medijima i Zakonu o elektronskim medijima. Pored

⁹ Ministarstvo kulture, "Utvrđen Prijedlog zakona o medijima: Nova rješenja usklađena sa međunarodnim standardima", *Vlada Crne Gore*, 05.12.2019, 17:35h, <http://www.gov.me/vijesti/217488/Utvrden-Prijedlog-zakona-o-medijima-Nova-rjesenja-uskladena-sa-medunarodnim-standardima.html>, pristupljeno 24.03.2020.

¹⁰ Edvard S. Herman i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji: novi misionari korporativnog kapitalizma*, Clio, Beograd, 2004, 12-14.

¹¹ Aleksa Milanović, *Medijska konstrukcija Drugog tela*, Orion Art, Beograd, 2019.

toga institucije, nevladine organizacije kao i građanke i građani (čak i u svojstvu anonimnih lica) mogu uložiti žalbu na rad medija Medijskom Savjetu za samoregulaciju koji prati sprovođenja Kodeksa novinara Crne Gore u medijima.¹² Žalba se može odnositi na rad štampanih, elektronskih i onlajn medija koji po mišljenju podnosilaca nisu u skladu sa Kodeksom novinara Crne Gore.¹³ Načelo 4 preuzeto iz Kodeksa između ostalog podrazumijeva i da novinar ili novinarka može pomenuti rodno opredjeljenje i seksualnu orijentaciju osoba samo ukoliko je to neophodno za potpunu informaciju u interesu javnosti. Prema Smjernicama za Načelo 4 ovog Kodeksa podrazumijeva se da mediji ne smiju objavljivati materijal namijenjen širenju mržnje ili neprijateljstva prema osobama zbog njihovog pola, seksualne orijentacije, rodnog identiteta kao i da moraju izbjegavati objavljivanje detalja i pogrdne kvalifikacije o polu, seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu.¹⁴

Kako je ranijih godina u medijima već zabilježeno postojanje diskriminacije na osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije¹⁵, praćenje ove pojave je veoma važno i radi se u cilju unaprjeđenja položaja LGBTIQ populacije i zaštiti ljudskih prava i sloboda koje garantuje Ustav Crne Gore. Ovdje je važno napomenuti da uprkos pritužbama do sada nije donijeta ni jedna presuda po osnovu govora mržnje koji je upućen transrodnim osobama. Prema podacima koje je predstavila nevladina organizacija LGBT Forum Progres samo u toku aprila 2019. godine tim za praćenje govora mržnje koji radi u okviru ove organizacije, registrovao je i podnio Upravi policije 45 prijava.¹⁶ Povod za ovako veliki broj slučajeva u aprilu jeste vijest da će se medicinsko prilagođavanje pola u potpunosti finansirati iz Fonda za zdravstveno osiguranje. Tu vijest prenijeli su praktično svi mediji u Crnoj Gori i to sa akcentom na cijenu troškova. U novembru 2019. godine tim za praćenje govora mržnje podnio je 19 prijava Upravi policije nakon što je većina medija prenijela vijest o krštenju transrodnog muškarca u Podgorici.¹⁷ Navedene prijave odnose se na slučajeve govora mržnje iznijete na stranicama medijskih portala na društvenoj mreži Fejsbuk. Prijetnje, vrijeđanje i govor mržnje upućen LGBTIQ zajednici veoma je česta pojava. U toku 2018. godine Upravi policije podnešene su 102 prijave koje se odnose na govor mržnje

¹² Medijski Savjet za samoregulaciju je nezavisna institucija koja se bavi praćenjem rada medija u cilju zaštite građana i građanki od neetičkog izveštavanja. Skupštinu Medijskog savjeta čini devetnaest crnogorskih štampanih, elektronskih i onlajn medija. <http://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/o-nama>, pristupljeno 23.03.2020.

¹³ Medijski Savjet za samoregulaciju, "Poslovnik o radu komisije za žalbe", <http://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/o-nama>, pristupljeno 24.03.2020.

¹⁴ *Kodeks novinara/novinarki Crne Gore*, <https://www.osce.org/fom/255576?download=true>, preuzeto 23.03.2020.

¹⁵ Daniela Brkic, *Online Hate Speech Montenegro Country Report*, Montenegro Media Institute, 31 May 2013, https://www.mminstitute.org/files/Online_Hate_Speech.pdf, (Access date: 1. mart 2020).

¹⁶ Bojana Jokić, Ilija Jokić i John M. Barac, *Pravna zaštita LGBTIQ osoba u Crnoj Gori: primjeri iz prakse*, LGBT Forum Progres, Podgorica, 2019, 27.

¹⁷ *Ibid.*, 57.

na internetu.¹⁸ U 2017. godini, Upravi policije je dostavljeno 213 prijava za diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije. Od toga je 208 prijava podnijela nevladina organizacija LGBT Forum Progres a sve su se odnosile na uvrjedljive komentare koje su građani i građanke postavljali na fejsbuk profilima.¹⁹ U 2016. godini, Upravi policije je dostavljeno 41 prijava za diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije. Od tog broja prijava podnijeto je 11 zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka.²⁰ Iste godine podnijeta je i jedna krivična prijava za govor mržnje od vjerskog javnog službenika, koju je državni tužilac odbacio uz obrazloženje da nema dovoljno elemenata govora mržnje. U ovom slučaju riječ je o prijavi protiv sveštenika Jovana Plamenca koji je govor mržnje prema LGBTIQ populaciji uvrstio u svoje obraćanje vjernicima/ama na proslavi Pravoslavne Nove godine 13. januara 2016. Njegove riječi prenijeli su i brojni mediji. Nakon toga je LGBTIQ Asocijacija Queer Montenegro podnijela žalbu Zaštitniku ljudskih prava i sloboda. Na osnovu te žalbe Ombudsman je donio mišljenje da u datom govoru postoje elementi govora mržnje protiv LGBT osoba, te je dao preporuku da se sveštenik Jovan Plamenac javno izvini u roku od 15 dana. Ovaj slučaj je javno osuđen od strane Ministarstva za ljudska i manjinska prava, zamjenika Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, NVO Juventas i političke partije Mladi Liberali. Međutim, državni tužilac je odbacio slučaj utvrdivši da ne postoje jasni dokazi koji upućuju na govor mržnje prema LGBT osobama. Pored toga od svih optužbi koje je tužilac podigao 2016. i 2017. godine, sudovi su donijeli odluku o 7 novčanih kazni (100-700 eura), 1 uslovnoj zatvorskoj kazni, 2 zatvorene po sporazumu, a ostale su oslobođene ili otpuštene. Tokom 2013. i 2014. godine Upravi policije je dostavljeno 218 prijava za govor mržnje od kojih je 108 procesuirano kao prekršajna prijava, a samo 36 je sankcionisano novčanom kaznom u rasponu od 100-700 eura, 12 opomenom i 2 sa uslovnom kaznom.²¹ Govor mržnje na internetu se po pravilu najčešće masovno javlja nakon medijskih objava i izvještaja koji se tiču LGBTIQ populacije. Sadržaj medijskih tekstova i njihovi naslovi mogu biti formulisani tako da podstiču i ohrabruju homofobične i transfobične reakcije publike ili mogu biti pisani tako da imaju suprotan efekat na publiku. To znači da od novinarskog pristupa temi koja se obrađuje direktno zavisi i odgovor publike.

Praćenje i analiza medijskog sadržaja nema za cilj isključivo identifikovanje govora mržnje i onih oblika diskriminacije koje je moguće pravno procesuirati, već se fokusira i na analizu sadržaja koja daje odgovore na pitanja: ko kaže, kome kaže, šta

¹⁸ Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2018. godinu*, Podgorica, 2019, 172, http://www.ombudsman.co.me/docs/1554124685_final-godisnji-izvjestaj-2018.pdf, preuzeto 04.04.2020.

¹⁹ Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2017. godinu*, Podgorica, 2018, 178, https://www.ombudsman.co.me/docs/1522665383_final-izvjestaj-za-2017.pdf, preuzeto 04.04.2020.

²⁰ Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2016. godinu*, Podgorica, 2017, 154, https://www.ombudsman.co.me/docs/1491305524_final-izvjestaj-za-2016-04.pdf, preuzeto 04.04.2020.

²¹ Aleksandar Saša Zeković, Jovan Kojičić i Predrag, Tomović, *Mitovi i stereotipi: Nasilje i govor mržnje prema LGBT osobama - Policijska i pravosudna praksa u Crnoj Gori*, LGBT Forum Progress, Podgorica, 2014, <https://www.transserbia.org/images/2014/dokumenta/Mitovi%20i%20stereotipi%20-%20OK.pdf>, preuzeto 04.04.2020.

kaže, zašto kaže, kada kaže i koji su efekti izrečenog! U skladu sa tim rezultati analize medijskog sadržaja koji je vezan za određene manjinske grupe pokazuju nam na koji način se specifične teme vezane za te društvene grupe obrađuju u medijskim tekstovima, te na osnovu toga možemo donositi zaključke o tome kakav je status tih manjinskih grupa u društvu.²² Pored toga, medijske tekstove je neophodno sagledati u odnosu na širi društveni kontekst u kome se javljaju, uzeti u obzir diskursne strategije koje su korišćene i ukazati na probleme i moguća rješenja problema koji se javljaju kao posljedica specifičnog medijskog izvještavanja. Zato je kritička analiza diskursa neizostavni dio ovakvih istraživanja.

Ono što je važno naglasiti je da efekti medijskog uticaja nijesu uvijek lako mjerljivi i jasno vidljivi, budući da rad medija predstavlja ideološki rad koji je gotovo uvek maskiran i prikriven. Svođenjem konstruisanih društvenih fenomena na zdravorazumsko znanje i opšteprihvaćene definicije, mediji neprimetno reprodukuju ideologiju i na taj način preferiraju i zastupaju ona značenja koja se nalaze u službi specifičnih društvenih interesa. Drugim riječima, ideološki rad medija zasniva se na promovisanju određenog sistema vrijednosti, moralnih načela, vjerovanja, etičkog kodeksa, normi i principa koje diktiraju sve one institucije koje pripadaju diskursu moći. Svrha takvog djelovanja je kreiranje specifične društvene realnosti, a njegovi efekti se ogledaju u legitimizaciji određenih identiteta, ponašanja i praksi koje se vrjednuju kao “normalne” društvene pojave, i delegitimizaciji onih koje se negativno vrjednuju i karakterišu kao “nenormalne” društvene pojave. Dakle, u konstruisanju tijela, subjekata i identiteta koji pripadaju domenu društvene realnosti, učestvuju i masovni mediji. To znači da, između ostalog, oni učestvuju u distribuciji i proizvodnji značenja koja (p)održavaju binarni rodni/polni normativ i binarnu rodnu/polnu razliku, kao i rasne, etničke, vjerske i druge identitetske razlike na kojima insistira diskurs moći tj. dominantni diskurs.

Efekti medijskog uticaja na društvo mogu se sagledati i uočiti putem anlike procesa komunikacije odnosno analize njegove strukture koju sačinjavaju proizvodnja, kruženje, potrošnja i reprodukcija medijskih poruka. Prvi član niza – proizvodnja – kreira poruku koja mora biti smislena kako bi imala upotrebnu vrijednost, odnosno da bi poruka bila razumljiva mora biti dio institucionalnog znanja koje primaoci prepoznaju. Ona na taj način zavisi od društvenog konteksta i trenutne situacije, što zapravo znači da i primaoci imaju uticaj na njeno kreiranje. Da bi proces komunikacije funkcionisao neophodno je postojanje jedinstvenog zajedničkog koda sporazumijevanja na osnovu koga pošiljalac vrši kodiranje odnosno prevođenje poruke u odgovarajući sistem znakova, a primalac dekodiranjem rekonstruiše poruku na osnovu poznavanja značenja kodova. Međutim, primalac ne mora nužno dekodirati primljenu poruku u okviru “preferiranog” koda već je može interpretirati na različite načine – od prihvatanja, preko njenog preispitivanja do suprotstavljanja značenjima koja mu se nude. Shodno tome primaoci nisu samo pasivni recipijenti medijskih poruka.

²² Danica Čigoja Piper, *Konstrukcija i recepcija fenomena autizma u štampanim i onlajn medijima u Republici Srbiji*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, (doktorska disertacija), 2018, 17-18.

Oni u zavisnosti od položaja u društvu, prethodnih iskustava, stavova ili sistema vrednosti koji poseduju tumače poruke koje im se serviraju. Medijsko kodiranje dakle ne može da garantuje i obezbijedi određeni način dekodiranja poruke, ali budući da mediji koriste kodove koji su u datom društvu već konstruisani i naturalizovani odnosno prenose unaprijd zadata značenja nastala izvan medijske prakse, oni na taj način predstavljaju institucionalni i ideološki aparat dominantnih grupa i institucija.²³

Važno je naglasiti da mi kao dio društva prilikom svake društvene interakcije participiramo u proizvodnji značenja i taj proces čini integralni deo našeg svakodnevnog života. U tom smislu i mediji kao skup tekstova i kao deo sistema masovne komunikacije vrše konstantnu proizvodnju značenja i utiču na naše predstave, stavove, ideje i uopšte shvatanje svijeta. Ono što je karakteristično za medijske reprezentativne prakse je operisanje stereotipima. “Stereotipi nastaju u procesu selekcije, preuveličavanja ili redukcije: oni uzimaju jedan atribut društvene grupe, uveličavaju taj atribut sve dok on ne zasijeni sve druge, a zatim ga isturaju sve dok konačno ne počnu da simbolizuju tu grupu, sažimajući je u nekoj vrsti kulturne stenografije.”²⁴ Sve društvene grupe su podložne stereotipizaciji ali svakako postoji značajna razlika između stereotipa vezanih za većinske i/ili dominantne društvene grupe i onih vezanih za manjinske i/ili grupe sa manje društvene moći. Svakako da su manjinske i/ili grupe sa manje društvene moći suočene sa jačim i brojnijim stereotipima koji najčešće imaju pežorativna značenja. Isto važi i za interpretaciju stereotipa budući da oni koji se odnose na većinske i/ili dominantne društvene grupe često bivaju tumačeni kao potvrda određenih društveno utvrđenih vrijednosti.²⁵ Oni dakle imaju i ulogu razdvajanja i formiranja granica između prihvatljivog i neprihvatljivog, normalnog i nenormalnog, zdravog i bolesnog. Zastupajući društveno prihvatljive vrijednosti i postojeće odnose moći stereotipi se nalaze u službi širenja ideologije dominantnih grupa. Na primjeru stereotipa može se uvidjeti značaj i moć medijske reprezentacije.

“Obilježavanje ‘različitosti’ vodi nas, simbolički, zatvaranju unutar kulturalnih granica, stigmatizaciji i isključivanju svega onog što je definisano kao nečisto i nenormalno”.²⁶ Način predstavljanja različitosti u jednom društvu ili kulturi utiče na formiranje mišljenja, stavova i uopšte specifične vrste odnosa prema njima što dovodi do koncepta radikalne različitosti, koja se tumači kao ključno Drugo. U ovom slučaju Drugost podrazumijeva koncept u kome se jedna razlika ili skup razlika izdižu na nivo ključnog u smislu radikalne razlike čija je funkcija da odvoji identitet iz koga se govori

²³ Stuart Hall, „Encoding/Decoding“, *Media and cultural studies: keywords*, edited by: Meenakshi Gigi Durham and Douglas M. Kellner, Blackwell Publishing Ltd, Malden, Oxford, 1980, 163 – 172.

²⁴ E. Medherst „Seksualnost“, *Uvod u studije medija*, priredili: Adam Brigs i Pol Kobli, Clio, Beograd, 2005, 477– 494.

²⁵ Tessa Perkins, „Rethinking Stereotypes“, *The media studies reader*, edited by: Tim O’Sullivan and Yvonne Jewkes, Arnold, London, New York, 1997, 75 – 87.

²⁶ Stuart Hall, „The spectacle of the other“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by: Stuart Hall, SAGE, London, 1997, 223 – 290.

i identitet percipiran kao Drugi.²⁷ Kako bi se (fiktivno) obezbijedila i konstruisala jasna granica izmedju Prvog (dominirajućeg, iz kojeg se govori), Drugi uobičajeno biva predstavljan kao nepomirljivo tuđ, radikalno stran, kao onaj koji ugrožava, destabilizuje ili prijeti ustanovljenom – zamišljenom kulturalnom poretku i odnosima moći koji su generisani unutar njega i koji ga održavaju takvim.

Uobičajeno je, na globalnom nivou, da se medijski tekstovi prema transrodnosti i drugim oblicima izvođenja roda koji se razlikuju od normativnog, odnose kao prema prijetećoj Drugosti, a to je posljedica dominantnih društvenih stavova koji sve vrste odstupanja od binarnog rodnog normativa klasifikuju kao neobičan ili čak nepoželjan oblik ponašanja, bolest, nemoralnost, devijaciju, prijetnju ‘normalnom’ i ‘prirodnom’ društvenom poretku.²⁸ U skladu sa takvim shvatanjima nastaje i određena politika predstavljanja transrodne i rodno varijantne populacije u medijima. Zapravo, tekstovi koji se tiču rodnih manjina su veoma malo zastupljeni u medijima, a i kada se pojave, najčešće se bave specifičnim aktuelnim problemima vezanim za ovu manjinsku grupu i tako je izdvajaju i uskraćuju joj participiranje u ostalim temama, ili pak pripadaju korpusu senzacionalističkog izvještavanja o događajima i ljudima.

Medijski prostor nije na jednak način dostupan svim društvenim grupama. U slučajevima kada mediji posreduju sadržaje koji se odnose ili su relevantni za određene manjinske društvene grupe, mora se uzeti u obzir činjenica da su takvi sadržaji selektovani u skladu sa unaprijed utvrđenim vrijednostima i interesima vladajućih struktura u datom društvu. Iz tih razloga je uticaj organizovanih grupa na medije od izuzetnog značaja budući da često njihove reakcija i djelovanje predstavljaju jedini vid uticaja koji potencijalno može voditi ka promjeni načina i učestalosti medijskog izvještavanja o određenim temama. Na prostoru Crne Gore radom nevladine organizacije Asocijacija Spektra došlo je do značajnog pozitivnog pomaka kada je u pitanju izvještavanje medija o transrodnoj populaciji. Asocijacija Spektra je organizacija koja se bavi zaštitom i promocijom ljudskih prava transrodnih i rodno varijantnih i interpolnih osoba u Crnoj Gori. Nastala je 2017. godine iz neformalne trans aktivističke grupe Transovci koja je do tada funkcionisala u okviru LGBTIQ Asocijacije Queer Montenegro. Aktivističko djelovanje Spektre između ostalog podrazumijeva i rad na podizanju stepena vidljivosti transrodne populacije u Crnoj Gori kao i rad na edukaciji i približavanju teme transrodnosti široj populaciji ali i institucijama kojima je na bilo koji način ova tema relevantna. U skladu sa tim Spektra radi i na unaprjeđenju praksi izvještavanja o transrodnoj i interpolnoj populaciji u medijima. Kao jedan od proizvoda tog rada jeste i publikacija *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*²⁹, koja je objavljena 2019. godine u Podgorici. Rezultati analize medijskog sadržaja u onlajn medijima Crne Gore su u najvećoj mjeri direktna posljedica rada nevladinih

²⁷ Aleksa Milanović, *Reprezentacije transrodnih identiteta u vizuelnim umetnostima*, Fakultet za medije i komunikacije i Orion Art, Beograd, 2015.

²⁸ Larry Gross, *Up from invisibility: lesbians, gay man and the media in America*, Columbia University Press, New York, 2001

²⁹ Asocijacija Spektra, *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*, Podgorica, 2019.

organizacija i zalaganja pojedinki i pojedinaca iz tih grupa u cilju građenja pozitivne medijske slike o transrodnoj populaciji i širenju vidljivosti ove marginalizovane društvene grupe.

Analiza sadržaja o transrodnosti u onlajn medijima

Onlajn mediji pripadaju novijoj generaciji medija koja je nastala zahvaljujući ubrzanom razvoju tehnologije, a prije svega zahvaljujući razvoju interneta i njegovom masovnom korišćenju. Komunikacija posredstvom interneta omogućila je pojavu i razvoj onlajn novinarstva te se osim elektronskih izdanja štampanih medija kao onlajn mediji javljaju i portali koji nemaju svoja štampana izdanja niti su nastali kao dopuna ili produžetak nekog već postojećeg tradicionalnog medija iza koga stoji određena medijska kuća. Pored toga, sve veća dostupnost interneta doprinosi tome da internet stranice nekih medija prestaju da budu samo podrška ili dodatak njihovom štampanom izdanju orijentišući se sve više ka razvoju svojih onlajn izdanja ili pak nestaju sa tržišta štampanih medija i isključivo prelaze na onlajn izdanja. Glavna prednost tog novog načina izvještavanja je svakako brzina koju štampani mediji ne mogu dostići zahvaljujući uslovima svog procesa proizvodnje i distribucije. Osim brzine tu je naravno i cijena produkcije vijesti³⁰ kao i veći prostor za svaki pojedinačni tekst, ilustracije ili video materijal koji ga prati. Tu je zatim interaktivnost odnosno prelazak sa jednosmerne na dvosmernu komunikaciju koja čitalaštvu omogućava aktivno učešće u procesu kreiranja medijskog sadržaja. I konačno, još jedna u nizu prednosti jeste svakako i višestruka povezanost vesti koja zahvaljujući postojanju hiperteksta čitalaštvu omogućava cjelovitije sagledavanje određene vijesti ili specifične teme.³¹ Svi ovi razlozi govore u prilog činjenici o velikom značaju koji onlajn mediji danas imaju na medijskom ali i ekonomskom tržištu.

Praćenjem onlajn medija u Crnoj Gori, tokom 2019. godine, kao i pretragom istih u periodu između 15. februara i 1. marta 2020. godine, prikupljeni su tekstovi koji se bave transrodnom, interpolnom i rodno varijantnom populacijom. Tekstovi su prikupljeni pretragom sajtova odnosno digitalne arhive onlajn medija pomoću ključnih reči i tagova: transrodno, transrodne, transrodnost, transrodni, Spektra. Ovo istraživanje nije obuhvatilo tekstove u kojima se transrodna ili interpolna populacija pominje samo uz lezbejsku, gej, biseksualnu i kvir populaciju i to kao jedan od inicijala koji pripadaju akronimu LGBTIQ. Materijal koji je korišćen u ovom istraživanju obuhvata tekstove koji su objavljeni na šest online portala sa sedištem u Crnoj Gori, a to su: Vijesti (<https://www.vijesti.me/>), CdM – Cafe Del Montenegro (<https://m.cdm.me/>), Analitika (<https://www.portalanalitika.me/>), RTCG – Radio televizija Crne Gore (<http://www.rtcg.me/>), Antena M (<https://www.antenam.net/>) i FOS (<https://fosmedia.me/>). Na osnovu prikupljenog materijala urađeno je istraživanje u

³⁰ Miroslav Lazić, „Veb 2.0 kao izazov onlajn izdanjima najznačajnijih dnevnih novina u Srbiji“, *CM - časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol. 6, br. 18, 2011, 77-106, 81.

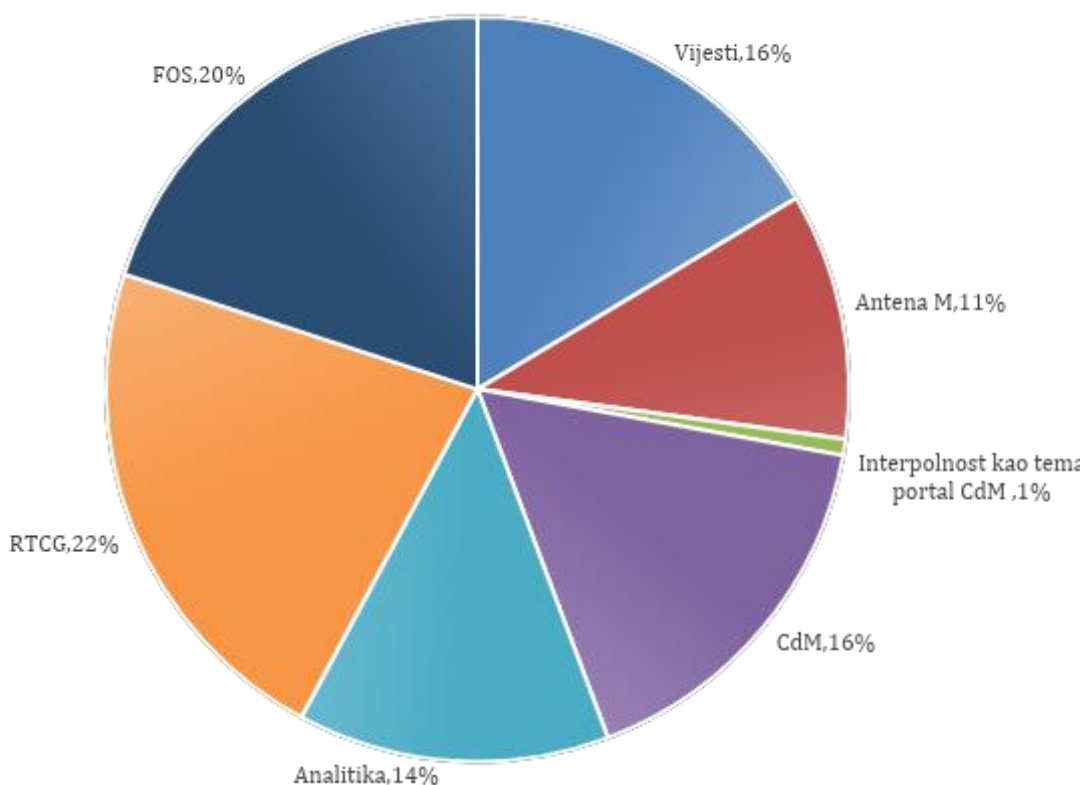
³¹ Danica Čigoja Piper, *Konstrukcija i recepcija fenomena autizma u štampanim i onlajn medijima u Republici Srbiji*, op.cit., 10.

okviru koga je korišćena metoda analize medijskog sadržaja kao i metoda kritičke analiza diskursa. Ove dvije naučno-istraživačke metode korišćene su u cilju dobijanja što jasnije slike o tome na koji način se mediji odnose prema rodnim manjinama, kako ih reprezentuju, odnosno u kojoj mjeri mediji utiču na kreiranje slike i mišljenja o rodnim manjinama u širem društvenom kontekstu.

Zastupljenost i dužina tekstova koji se bave temom transrodnosti

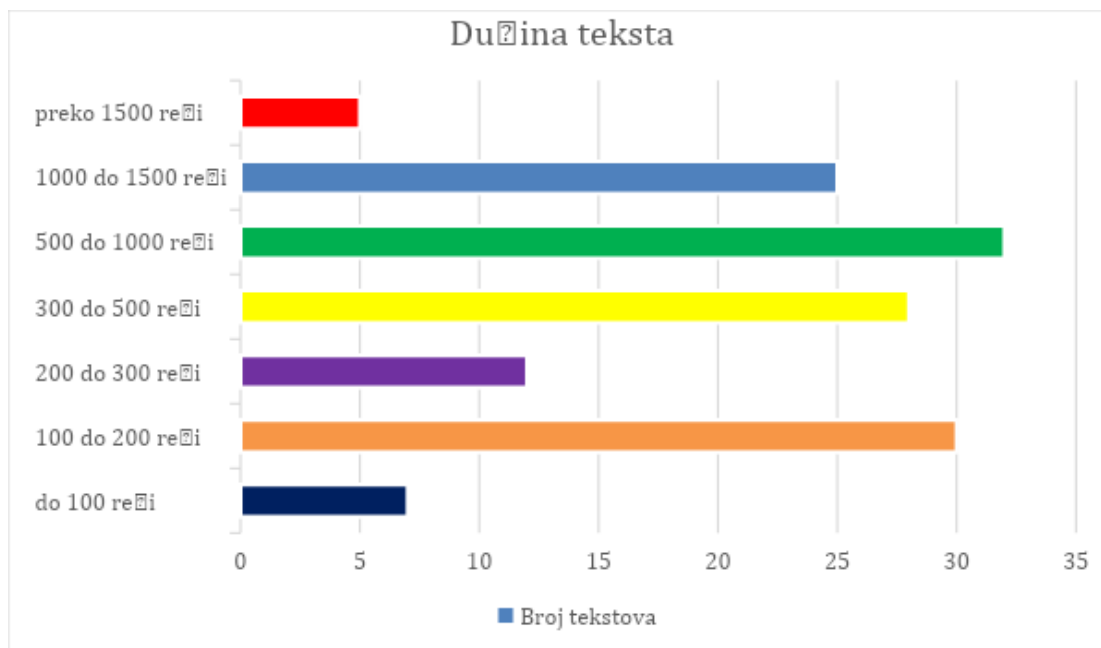
Na svih šest posmatranih onlajn portala postoji ukupno 139 tekstova koji se bave transrodnim osobama, događajima u kojima su transrodne osobe učestvovala u bilo kom svojstvu ili temom transrodnosti na bilo koji način. Samo jedan tekst u 2019. godini posvećen je temi interpolnosti. Najveći broj tekstova (31) objavio je portal Radio televizije Crne Gore (RTCG), dok je najmanji broj tekstova (15) objavljeno na portalu Antena M. U prosjeku je za godinu dana objavljeno 23 članka po portalu. Budući da je ovo istraživanje prvo koje se u Crnoj Gori, a i uopšte u regionu, bavi ovom temom ne postoje podaci sa kojima bi se dobijeni rezultati mogli upoređivati.

Naziv medijske kuće	Broj tekstova koji se bave temom transrodnosti	Broj tekstova koji se bave temom interpolnosti
Vijesti	23	/
RTCG	31	/
CdM	23	1
Antena M	15	/
FOS	28	/
Analitika	19	/

Ukupan broj tekstova u onlajn medijima koji se bave temom transrodnosti u 2019. godini je 139. Portal Vijesti objavio je 23 teksta, portal CdM objavio je takođe 23 teksta, portal Analitika objavio je 19 tekstova, portal Antena M objavio je 15 tekstova, portal FOS objavio je 28 tekstova, dok je portal RTCG objavio je 31 tekst. Tema interpolnosti obrađena je u samo jednom tekstu i to na portalu CdM.

Kada je riječ o dužini tekstova istraživanje je pokazalo da od ukupnog broja tekstova veoma mali udio (5%) čine izuzetno kratki tekstovi od nekoliko rečenica odnosno tekstovi do 100 reči. U kratke tekstove ubrajaju se i tekstovi od 100 do 200 reči i oni čine 21% od ukupnog broja tekstova. Blizu 2/3 kratkih i izuzetno kratkih tekstova odnosi se na vijesti iz rubrike hronika, dok se skoro 1/3 kratkih i izuzetno kratkih tekstova odnosi na vijesti iz regiona i sveta. Tekstovi srednje dužine, odnosno od 200 do 500 reči ukuno čine 29% od ukupnog broja tekstova, dok su duži tekstovi procentualno najviše zastupljeni sa udjelom od 45% u ukupnom broju tekstova. Duži tekstovi se mogu podijeliti na one koji imaju 500 do 1000 riječi i njihov udio je 23% u ukupnom broju tekstova, oni koji imaju od 1000 do 1500 riječi čine 18% od ukupnog broja tekstova, dok je udio izuzetno dugih tekstova odnosno onih koji imaju preko 1500 riječi 4% od ukupnog broja tekstova. Duži tekstovi se gotovo u potpunosti odnose na izvještaje koji se bave aktivističkim i umjetničkim dešavanjima koja imaju za temu transrodne osobe kao i na intervju sa transrodnim osobama.

Opšti ton izvještavanja je u najvećem broju tekstova neutralan. Pozitivan odnos prema temi može se naći u intervjuima koji su vođeni sa transrodnim osobama, dok negativnog toga u izvještavanju nema u analiziranim tekstovima.

Rubrike u kojima su objavljeni tekstovi

Rubrike u kojima su se objavljeni tekstovi pojavljivali su Društvo, Hronika, Kultura, Svijet, Region, Zabava, Podgorica, Zanimljivosti, Lifestyle, Foto i Sport. Najveći broj tekstova (86) objavljen je u rubrici Društvo, a nakon nje u rubrici Hronika u kojoj je objavljeno 27 tekstova. U rubrici Svijet objavljeno je 12 tekstova, u rubrici Kultura 4 teksta, a u rubrici Region 3 teksta. U preostalim nabrojanim rubrikama objavljen je jedan do dva teksta. Ovi podaci pokazuju da se tema transrodnosti najčešće vezuje za rubriku Društvo sa tekstovima koji obrađuju teme vezane za životne probleme transrodnih osoba. Tekstovi u ovoj rubrici najčešće imaju kao objekt bavljenja izvještavanje o aktivnostima koje sprovode prije svega nevladine organizacije, ali i neke državne institucije u cilju povećanja kvaliteta života i povećanja vidljivosti transrodne populacije u crnogorskom društvu. Početkom 2019. godine mediji su u rubrici Društvo izvještavali o pritužbi za diskriminaciju na temelju rodnog identiteta kojoj je transrodna osoba bila izložena u podgoričkom domu zdravlja Novi blok Zabjelo. Zatim su mediji u ovoj rubrici tokom godine izvještavali o postavljenim izložbama fotografija čija tema su rodni identiteti i transrodne osobe. Aktivistkinja i fotografkinja Marija Jovanović autorka je dvije izložbe: *Kad svane* i *Uloge*, dok je fotograf Aleksandar Crnogorac autor jedne izložbe *Trans Balkan*. Pored izložbi održana su i dva artivistička performansa: *Maske* u Kolašinu i *331 razlog* u Podgorici. Takođe, svih šest posmatranih onlajn medija je izvještavalo o istraživanju koje se bavi diskriminacijom transrodnih i rodno varijantnih učenika i učenica u srednjim školama Crne Gore. Istraživanje je sprovedeno

kroz projekat *Akcija za transformaciju škola*, a predstavljeno je na okruglom stolu *Da odzvoni nasilju: smjernice za kreiranje sigurnog prostora za rodne različitosti*. Tri onlajn medija (RTCG, CdM i FOS) pisalo je o radionici *Živa biblioteka* koju je u Ekonomskoj školi Mirko Vešović, organizovala Asocijacija Spektra u okviru projekta *Oснаživanje trans feminističkog pokreta u Crnoj Gori*. Pažnju medija privuklo je i krštenje trans muškarca u Hramu Hristovog Vaskrsenja u Podgorici. U rubrici Društvo našao se i veliki broj intervjuja koji su vođeni sa trans aktivistima i aktivistkinjama iz Crne Gore.

U rubrici Hronika u 2019. godini nalaze se isključivo vijesti vezane za slučaj nasilja koje je krajem avgusta izvršeno nad transrodnom osobom u Kolašinu. U ovim vijestima transrodna osoba nalazi se u ulozi objekta odnosno žrtve nasilja. Sama pojava ovakvih vijesti govori o problemima sa kojima se susrijeću transrodne osobe u Crnoj Gori. Sve vijesti vezane za ovaj slučaj nasilja napisane su uz korišćenje poštujuće terminologije i korektno osim vijesti koju je objavio portal Analitika 5. septembra pod naslovom “Prebijanju prethodio incident u kafani”. Vijest sadrži informacije o određivanju pritvora trojici osumnjičenih za izvršenje ovog krivičnog djela, kratak opis događaja, reakcije insitucija ali i nezvanične informacije o navodnom ranijem sukobu napadača i žrtve:

“Prema nezvaničnim informacijama, oni su sa njim imali susret tokom dana u kafani na Mateševu, gdje je došlo do rasprave, da bi se incident i napad desio uveče ispred kuće transrodne osobe.”

Dakle, bez obzira na to što je informacija nezvanična, kao što se u tekstu ove vijesti navodi, uredništvo portala Analitika je tu informaciju stavilo u naslov vijesti čime se čitalaštvo navodi na to da je ta informacija provjerena i tačna. Na taj način se uvodi sumnja u to da je riječ o zločinu iz mržnje čime se ostavlja prostora za prebacivanje dela krivice na žrtvu ovog zločina.

Analiza tekstova po rubrikama ukazala je na nedostatak tekstova koji se odnose na događanja vezana za transrodnu populaciju iz regiona, Evrope i svijeta. Od ukupnog broja tekstova samo 18 tekstova čine vijesti i teme koje se ne odnose na lokalni kontekst već se bave temama iz regiona (3 teksta) i temama iz Evrope i svijeta (15 tekstova). Tema iz regiona koja je bila obrađena u sva tri teksta je svakako Prvi Balkanski Trans Inter Marš koji je održan u Zagrebu 31. marta 2019. godine, a koji su organizovale organizacije: Asocijacija Spektra iz Crne Gore, Trans Aid iz Hrvatske i Trans Mreža Balkan kao regionalna platforma koja u svom radnom timu ima osobe iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Tekstovi koji se bave temama iz Evrope i svijeta preuzeti su iz stranih izvora i odlikuje ih korišćenje neadekvatne terminologije i nekorektna praksa izvještavanja, kao i teme koje se fokusiraju na trans osobe koje su žrtve zločina ili na negativne aspekte života trans osoba. Na primjer tri posmatrana portala (RTCG, CdM i Antena M) prenijela su vijest o otvaranju zatvora za transrodne osobe u Velikoj Britaniji. Ova vijest sadrži informacije o broju transrodnih osoba u zatvorima u Velikoj Britaniji, a u vijesti se navodi da je odluka o otvaranju zatvora usledila nakon što je jedna transrodna zatvorenica seksualno napastvovala druge dve

zatvorenice u ženskom zatvoru. Dva portala (Vijesti i FOS) prenijela su vijest o ubistvu trans osobe iz Pakistana uz korišćenje neadekvatne terminologije i neadekvatnih rodni odrednica za ubijenu osobu. Iako je žrtva ovog zločina trans žena portal Vijesti i portal FOS objavili su istu vest sa istim naslovom: “Pakistanac uhapšen zbog sumnje da je ubio transrodnog sina”.

Od pozitivnih vijesti iz svijeta mogu se izdvojiti vijest o prvom transrodnom gradonačelniku u Italiji koju su prenijela dva portala (Vijesti i CdM), kao i tri teksta koji se bave vijestima iz domena popularne kulture i jedan iz sporta. Međutim, ono što je karakteristično za sve vijesti iz svijeta jeste upotreba neadekvatne terminologije i nekorektna upotreba rodni odrednica. U tekstu koji je CdM objavio pod naslovom “Đanmarko Negri je prvi transrodni gradonačelnik u Italiji” ističe se sljedeće:

“Negri, aktivista za prava transseksualaca rođen je kao Marija, a promjenu pola počeo je prije nekoliko godina”.

Isticanje imena koje trans osoba više ne koristi i upotreba formulacija poput “rođena kao muškarac”/“rođen kao žena”, “zarobljen_a u pogrešnom telu” i “promena pola” jesu primeri negativne prakse izvještavanja o transrodnim osobama i spadaju u korpus terminologije koju je neophodno izbjegavati. Od ovih formulacija se očekuje da izazovu efekat šoka kod čitalaštva te se sa tim ciljem veoma često koriste prilikom izvještavanja o transrodnim osobama. Pri tome se zanemaruje činjenica da nam se pol pripisuje prilikom rođenja, a brojne druge rodne odrednice (poput imena) nameću u skladu sa kategorijom pola koja nam je dodijeljena. Termin “promena pola” je zastareo i neprecizan. Novinari često koriste ovaj termin čime insistiraju na značaju hiruških intervencija koje inače predstavljaju samo jedan segment procesa tranzicije i to samo za one trans osobe koje se odluče za medicinsku tranziciju kao jednu od opcija. Ukoliko se izvještava o operativnim zahvatima umesto termina “promena pola” svakako je bolje koristiti termin: hiruška intervencija prilagođavanja pola. Formulacija “zarobljen_a u pogrešnom telu” podrazumeva postojanje dualizma um/telo, upućuje na to da je nešto u vezi sa transrodnim tijelima pogrešno i reprezentuje transrodne osobe kao žrtve sopstvenog tela/uma i “prirode”. Na taj način se u potpunosti zanemaruje i izostavlja negativni uticaj institucionalne i opšte društvene transfobije zahvaljujući kojoj se transrodne osobe osjećaju odbačeno, isključeno iz društva i zahvaljujući kojoj imaju negativni odnos prema sopstvenom tijelu i strah od neprihvatanja okoline ukoliko njihova tijela nijesu u skladu sa zadatim normativima.

Slične primjere možemo vidjeti u tekstu koji je pod naslovom “Noel, nakon promjene pola, ponovo se takmiči u ženskoj konkurenciji: Preljepo je vratiti se košarci”, objavio FOS, a koji glasi:

“Moa Filen-Hamarstrom je 22. februara 2018. godine ‘izašla iz ormara’ i objavila da je transeksualac. Nedugo nakon toga, 18-godišnjakinja je odlučila da završi igračku karijeru i 16. aprila je odigrala svoju posljednju utakmicu.

Moa se cijelog života osjećala zarobljenom u pogrešnom tijelu, pa je po završetku karijere započela hormonsku terapiju, proces transformacije u muškarca. Moa je postala Noel, koji je u ekipi Sodertalje Basket dobio angažman kao pomoćni trener.”

Ova vijest je karakteristična kao jedina vijest koja je objavljena u rubrici Sport.

U slučaju vijesti o nebinarnoj osobi iz SAD koju je preneo portal FOS pod naslovom “SAD: Transrodna osoba želi ‘X’ kao pol u svom pasošu” upotrebljena je i neprimjerena ilustracija uz tekst.

Ilustracija na portalu FOS media uz tekst pod naslovom: *SAD: Transrodna osoba želi "X" kao pol u svom pasošu*, vest je objavljena 16.05.2019. godine, link: <https://fosmedia.me/svijet/globus/sad-transrodna-osoba-zeli-x-kaosvoj-pol-u-pasosu>

Identičnu vijest prenio je i portal RTCG u rubrici Zanimljivosti, a pod naslovom “Transrodna osoba traži da joj u pasošu piše ‘X’ umesto pola”. Ilustracija u ovom tekstu je korektna, međutim sam naslov i nadnaslov koji glasi: “Neobičan zahtjev sudu u SAD”, upućuju na to da osoba traži nešto sasvim neuobičajeno i nešto što joj ne pripada. Ovakvi naslovi navode čitalaštvo na zaključak da transrodne osobe imaju posebne i nerazumne zahtjeve u odnosu na većinsko stanovništvo, te da su njihovi zahtjevi za promenom dokumenata iracionalni i proizvod ličnog hira.

Pažnju privlači činjenica da ni jedan tekst nije objavljen u rubrici Zdravlje te da su tekstovi koji se bave temom medicinskog procesa prilagođavanja pola javljaju u formi vijesti o cijeni troškova za finansiranje te procedure. Portal RTCG je 26. marta objavio tekst pod naslovom “Promjenu pola država platila 11.700 eura”, dok je par dana ranije odnosno 22. marta isti portal objavio tekst “Promjena pola biće potpuno besplatna”. Ovakvi tekstovi uglavnom citiraju statistiku odnosno broj osoba koje su o trošku Fonda za zdravstveno osiguranje izvršile medicinsko prilagođavanje pola, kao i zakone prema kojima je ta procedura moguća. Jedna od mogućih posljedica ovakvog izvještavanja jeste i prijedlog koji je na javnoj raspravi o Nacrtu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju odbijen, a koji je podnio pokret Alternativa Crna Gora. Prijedlog koji je podniet podrazumijeva da se iz besplatnog zdravstvenog osiguranja ukloni operacija prilagođavanja pola te da se novac usmjeri na pokrivanje troškova vantelesne oplodnje.³² Osim toga, mediji su insistirali na izvještavanju samo o izmjenama zakona koje se tiču prilagođavanja pola ne uzimajući u obzir i druge izmjene koje takođe predviđaju novine i pogodnosti kada je riječ o intervencijama i liječenju o trošku Fonda za zdravstveno osiguranje. Kada je ova tema u pitanju primjetno je i da informacije o svim poteškoćama i institucionalnim preprekama sa kojima se srijeću transrodne osobe koje se odluče na medicinsku tranziciju, nijesu dostupne u okviru ovakvih vijesti. Takođe, tema mentalnog zdravlja transrodnih osoba nije u fokusu izvještavanja iako brojna istraživanja pokazuju da su manjinske grupe zbog izloženosti diskriminaciji najugroženije kada je mentalno zdravlje u pitanju. O ovoj temi govorila je psihijatrica Tea Dakić u Jutarnjem programu Radio televizije Crne Gore povodom Dana sjećanja na žrtve tansfobije. Intervju sa Teom Dakić prenijeli su portali CDM, Fos, Antena M i RTCG. Kao jedna od vijesti koja se našla u tekstovima objavljenim tokom 2019. godine, a tiče se zdravstvenog sistema jeste slučaj ismijavanja transrodne osobe u podgoričkom domu zdravlja Novi blok Zabjelo. O ovom slučaju diskriminacije i reakcijama nadležnih pisano je na portalima RTCG, Analitika, CDM, Fos i Antena M. Svi navedeni tekstovi vezani za zdravlje i zdravstveni sistem objavljeni su u rubrici Društvo.

Novinarski žanrovi koji su korišćeni prilikom izvještavanja

Najčešće forme novinarskog izražavanja koje su korišćene u tekstovima o transrodnim osobama jesu izvještaj, intervju, vijest i mješavina navedenih formi odnosno hibridni žanrovi koji su karakteristični za onlajn portale kao nove medije.³³ Pod hibridnim žanrom u ovom slučaju podrazumijeva se prošireni izvještaj sa elementima intervjuja. Teme ovih tekstova vezane su za aktivnosti Asocijacije Spektra, saradnju ove organizacije sa državnim institucijama, lične priče trans aktivistkinja i

³² Ministarstvo zdravlja, *Izvještaj sa druge javne rasprave o Nacrtu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju*, <http://www.mzdravlja.gov.me/vijesti/198875/Izvjestaj-sa-druge-javne-rasprave-o-Nacrtu-zakona-o-izmjenama-i-dopunama-Zakona-o-zdravstvenom-osiguranju.html>, pristupljeno 15.03.2020.

³³ Danica Čigoja Piper, *Konstrukcija i recepcija fenomena autizma u štampanim i onlajn medijima u Republici Srbiji*, op.cit., 83.

aktivista, izložbe i performanse koji se bave temom transrodnosti i krštenju trans osobe u Hramu Hristovog Vaskrsenja u Podgorici.

Prema broju prenijetih intervjua može se zaključiti da je ovo jedna od popularnijih formi novinarskog izražavanja što se može smatrati pozitivnim jer se putem intervjua čitalaštvo može iz prve ruke upoznati sa autentičnim iskustvima i svim problemima i preprekama sa kojima se susrijeću transrodne osobe u Crnoj Gori. Na svih šest portala objavljeno je ukupno 24 intervjua. Ovdje naravno nije riječ o 24 različita intervjua jer su mediji u najvećem broju slučajeva jedni od drugih preuzimali iste intervjue. Na primjer četiri portala (Vijesti, CDM, Antena M i FOS) je prenijelo intervju koji je portal Radio slobodna Evropa uradio sa aktivistkinjom Hanom Konatar. U ovom intervjuu je uglavnom korišćena korektna terminologija, međutim sam tekst počinje rečenicom koja predstavlja primjer negativne prakse pisanja o transrodnim osobama:

“Od kada za sebe znam, osjećala sam se kao djevojčica’. Ovim riječima priču počinje Hana Konatar koja je rođena u Podgorici prije 21 godinu - kao dječak.”

U susret Povorki ponosa koja se 21. septembra po sedmi put održala u Crnoj Gori urađen je najveći broj intervjua, čak 7 različitih priča sa različitim osobama. Porast broja novinskih članaka vezanih za LGBTIQ populaciju karakterističan je za mjesec uoči zakazane povorke ponosa i u izvjesnom kraćem periodu nakon nje. U korpus tekstova objavljenih krajem avgusta ubraja se intervju koji je novinarka Portala Analitika uradila sa trans momkom iz Nikšića, a taj isti intervju preneo je portal Antena M. U originalnom, pa tako i u preuzetom tekstu, problematičan je uvod u kome se navodi: “Osamnaestogodišnji Nikšićanin D.O. rođen je kao beba ženskog pola”. Naslov teksta na Portalu Analitika glasi: “Sada sam svoj čovjek, ali sloboda je proces”, međutim, u preuzetom tekstu promjenjen je naslov pa na portalu Antena M ovaj tekst postoji pod naslovom: “Ispovest Nikšićanina koji je rođen kao žensko: Sada sam svoj čovjek”. Takođe, krajem avgusta na portalu Vijesti su u razmaku od 5 dana objavljena dva intervjua od kojih je jedan sa Vukom koji je aktivista LGBT Foruma Progres, a drugi sa Jovanom Ulićevićem aktivistom i izvršnim direktorom Asocijacije Spektra. U intervjue objavljene tokom septembra mjeseca ubraja se i intervju koji je aktivista Asocijacije Spektra Dante Ognjanović dao za PR Centar, a koji su prenijela tri onlajn medija: Vijesti, RTCG i Fos media. Zatim tu su i dva intervjua koji su uradile novinarke portala FOS medija od kojih je jedan sa Jovanom Ulićevićem, a drugi sa članicom organizacionog odbora Montenegro Prajda Hanom Konatar. U prvom pasusu intervjua sa Hanom nalazi se i rečenica:

“Upoznajte Hanu Konatar, nekada dječak, a danas srećnu ženu koja hrabro korača stazama života i ne plaši se da bude ono što jeste”.

Ovakve novinarske izjave koje ističu “promjenu” roda veoma su česte u intervjuima sa transrodnim osobama. U slučaju navedenog teksta novinarka u datoj račenici insistira na tome da je Hana nekada bila dječak iako je Hana svojim odgovorima to negirala

navodeći da se oduvijek osjećala kao žena koja nije bila dovoljno osnažena da živi onako kako želi.

Kao reakciju na zločin iz mržnje koji se krajem avgusta dogodio u Kolašinu portal Analitika je početkom oktobra objavio intervju sa trans muškarcem Vukom Adžićem. Osim problematične terminologije koja je u tekstu upotrebljena, pažnju privlači i dio teksta koji “opravdava” i “brani” žrtvu zločina na sljedeći način:

“Vuk nije „paradirao”, nije „izazivao”, nije se „eksponirao”, već je u noći napada spavao, u svoja četiri zida, za koja je do tada mislio da su mu sigurna.”

Ovakvim narativom pretpostavlja se da bi javnost imala manje razumijevanja i sažaljenja za osobu koja je “paradirala” odnosno učestvovala u Povorci ponosa, “izazivala” odnosno zalagala se za prava transrodnih osoba ili se “eksponirala” odnosno javno izražavala svoj identitet korišćenjem izabranog imena, zamjenica, garderobe i drugih stereotipnih rodni odrednica. Termini “paradiranje”, “izazivanje”, “eksponiranje”, “u četiri zida”, kao i njihova značenja, preuzeti su iz diskursa javnosti koja se protivi borbi za prava LGBTIQ osoba. Ovi termini se najčešće koriste unutar govora mržnje koji se često javno upućuje rodnim i seksualnim manjinama. Korišćenje takvih termina, bez obzira što su neki od njih stavljeni pod navodnike, legitimizuje govor mržnje i upućuje čitalaštvo na zaključak da transrodne osobe koje ne skrivaju svoj identitet i učestvuju u borbi za svoja prava ne zaslužuju podršku ukoliko se zbog svojih aktivnosti nađu u ulozi žrtve.

Portal Analitika je prenio i intervju sa koordinatorom Asocijacije Spektra Nikolom Ilićem koji je objavljen u listu Pobjeda, dok je sam tekst nastao u okviru projekta “(Ne)Zaštićeni” koji sprovodi NVO 35mm, a finansira Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.

Četiri portala (RTCG, CDM, Antena M, FOS media), prenijelo je razgovor koji je vođen u Jutarnjem programu Radio televizije Crne Gore sa psihijatricom Teom Dakić i aktivistom Asocijacije Spektra Danteom Ognjanovićem. Na portalu RTCG data je skraćena verzija intervjuja u tekstualnom obliku, ali je zato u okviru vijesti postavljen video snimak gostovanja u trajanju od 12 minuta i 4 sekunde. Ovo je jedini intervju u kojem se osim transrodne osobe pojavljuje i sagovornica iz medicinske struke koja se bavi problemom mentalnog zdravlja transrodnih osoba. Budući da je transrodna populacija zbog visokog stepena diskriminacije u velikoj mjeri izložena stresu koji negativno utiče na mentalno zdravlje, neophodno je da mediji u većoj mjeri prenose i govor struke koja bi naravno ovaj fenomen sagledavala na adekvatan način. Takvom praksom bi se moglo uticati na snižavanje stepena diskriminacije prema ovoj manjinskoj populaciji budući da čitalaštvo ima tendenciju da više povjerenja poklanja stručnjacima i stručnjakinjama koji se pozivaju na nauku i naučna istraživanja.

Kada je riječ o ostalim formama novinarskog izražavanja, pored intervjuja i proširenih izveštaja sa elementima intervjuja, ovo istraživanje pokazuje da su se u

analiziranim tekstovima u formi vijesti prenosile informacije o nasilju nad transrodnom osobom u Kolašinu i vijesti iz svijeta.

Analiza naslova

Naslovi su važan element novinskog članka, a posebno kad je reč o onlajn medijima jer se čitalaštvo najprije susrijeće samo sa naslovom, a zatim odlučuje da li će otvoriti link i pročitati dati tekst. Jedan od zadataka naslova jeste da privuče publiku, međutim osim tog zadatka naslov mora da ispuni i informativnu funkciju odnosno mora da pruži inicijalne podatke o sadržaju vijesti. Onlajn mediji često zanemaruju informativnu funkciju naslova i fokusiraju se samo na privlačenje pažnje čitalaštva, a sve u cilju što veće posjećenosti. U slučaju posmatranih onlajn medija u Crnoj Gori opšta slika pokazuje da je uglavnom vođeno računa o etičnosti izvještavanja kada su naslovi u pitanju jer od ukupnog broja naslova manje od 10% njih se može okarakterisati kao nekorektno. U taj postotak se ubrajaju naslovi koji sadrže formulaciju “promjena pola”:

“U CG desetak osoba u postupku promjene pola” (RTCG)

“Promjena pola biće potpuno besplatna” (RTCG)

“Promjena pola potpuno besplatna” (Vijesti)

“U Crnoj Gori desetak osoba u postupku promijene pola” (Portal Analitika)

Noel, nakon promjene pola, ponovo se takmiči u ženskoj konkurenciji:
Prelijepo je vratiti se košarci (FOS)

Jedan od primera nekorektne prakse izveštavanja sadržan je u naslovu teksta objavljenog na portal Antena M i glasi:

“Ispovijest Nikšićanina koji je rođen kao žensko: sada sam svoj čovjek”

Primjer naslova koji je napisan sa namerom da privuče pažnju čitalaštva a u potpunosti krši etički kodeks o korektnom izveštavanju jeste naslov na Portalu Analitika koji je već spominjan u prethodnom tekstu, a riječ je o naslovu:

“Prebijanju prethodio incident u kafani”

U samoj vijesti navodi se da je informacija o incidentu u kafani koji je prethodio nasilju nad transrodnom osobom u Kolašinu nepotvrđena, međutim uredništvo portala je odlučilo da tu informaciju stavi u naslov sa namjerom da probudi radoznalost čitalaštva koje bi po pravilu privukli novi detalji vezani za istragu pomenutog zločina.

Ono što privlači pažnju jeste da u analiziranom materijalu postoji mali broj naslova koji koriste “trik poklanjanja sadržaja” time što pored naslova velikim slovima stoji istaknuto FOTO ili VIDEO.

Ilustracije u tekstovima

Jedna od prednosti onlajn medija jeste i praktično neograničen prostor koju jedna vijest može zauzeti. Naravno redakcije vode računa o tome da dužina teksta ostane u granicama prihvatljivim za čitanje, ali budući da problem manjka prostora ne postoji, svaki tekst u onlajn medijima po pravilu uvijek sadrži ilustraciju. Nekada je riječ o fotografiji preuzetoj sa interneta ili iz neke od dostupnih biblioteka sa fotografijama uz koju se ne navodi autorstvo, dok se kao prilog uz neke tekstove koriste fotografije iz poznatih izvora. Ovo istraživanje je pokazalo da svi analizirani tekstovi sadrže bar jednu fotografiju što jeste u skladu sa uobičajenom praksom onlajn medija, ali i da veliki broj tekstova sadrži više od jedne fotografije. U slučaju portala CdM skoro polovina (42%) tekstova sadrži više od jedne fotografije. Drugi portal koji po broju fotografija slijedi je FOS sa 39% tekstova koji sadrže više od jedne fotografije. Zatim slijede portal Vijesti sa 30% tekstova koji sadrže više od jedne fotografije i portal RTCG sa 22% takvih tekstova. Najmanji broj tekstova koji sadrže više od jedne fotografije objavili su portali Antena M (6%) i Analitika (5%).

Ilustracija na portalu FOS media o kojoj je već bilo riječi u ovom tekstu, a koja je stavljena uz vijest pod naslovom: “SAD: Transrodna osoba želi ‘X’ kao pol u svom pasošu”, može se smatrati uvredljivom ili u najmanju ruku nepriličnom. Na datoj fotografiji prikazana je osoba sa kratkom kosom, izrazito našminkana i obučena u haljinu unutar čijeg dekoltea se vidi umetak za grudi. Osoba stoji i češlja periku koju drži u rukama, dok u uglu usta drži cigaretu oponašajući time stereotipno muški govor tijela te se iz svega navedenog jasno vidi namjera autora ke da prikaže kros dresera. Fotografija je komponovana tako da odaje utisak da je riječ o sekvenci iz nekog filma. Ovakve ilustracije, kada se stave uz vijesti o transrodnim osobama, upućuju čitalaštvo na zaključak da su transrodnost i krosdresing isti fenomen sa različitim nazivom. Pored toga one podsjećaju čitalaštvo na neke od poznatih referenci iz domena popularne kulture (filmovi, serije, kabarei, skečevi, itd) u okviru kojih su i transrodnost i krosdresing prikazani u negativnom svijetlu i sa velikom dozom podsmijeha. Medijske reprezentacije koje transrodnost stavljaju u kontekst popularnih krosdresing komedija, zapravo operišu stereotipima koji svode transrodnost na preoblačenje, maskiranje i skrivanje iza lažnog identiteta čiji je osnovni cilj obmana okoline. Na taj način se transrodne žene predstavljaju kao našminkani muškarcu sa perikom odjeveni u haljine ili suknje, dok se transrodni muškarcu predstavljaju kao maskuline žene sa kratkom kosom i grubim izgledom. Time se transrodni identitet reprezentuje kao maska iza koje se kriju osobe sa lošim namjerama.

Pored ove fotografije portal FOS ima još jednu ilustraciju koja se može smatrati nepriličnom. Reč je o fotografiji koja prikazuje lice sa venecijanskom maskom, a ubačena je u vijest pod naslovom “Transrodnost se uklanja sa liste mentalnih oboljenja” koja je objavljena 21. maja 2019. godine. Kao i prethodno komentarisana fotografija i ova pravi poveznicu sa popularnom kulturom – karnevalom, maskaradom i sličnim vidovima zabave za mase. Uz pomoć ovakvih ilustracija transrodnost se predstavlja kao zabava i hir ili pak kao nešto misteriozno čudno, a možda čak i opasno jer maska upućuje na skrivanje identiteta, skrivanje pravog lica te samim tim može biti shvaćena kao nešto problematično.

Ilustracija na portalu FOS media uz tekst pod naslovom: *Transrodnost se uklanja sa liste mentalnih oboljenja*, vest je objavljena 21.05.2019. godine, link: <https://fosmedia.me/svijet/globus/transrodnost-se-uklanja-sa-liste-mentalnih-oboljenja>

Osim ove dvije navedene fotografije, u analiziranim tekstovima ne nalaze se ilustracije koje su na bilo koji način problematične. Najčešće su kao ilustracije uz tekstove postavljane fotografije događaja o kojima je izvještavano (saopštenja i konferencije za štampu, performansi, izložbe fotografija, radionice), dok su uz intervju postavljane fotografije intervjuisanih osoba. Ilustracija koja se više puta ponavlja u tekstovima objavljenim na različitim portalima jeste fotografija ruku sa znojnicama u duginim bojama (riječ je o dvije osobe koje se drže za ruke). Motiv sa zastavom duginih boja se ponavlja i na drugim ilustracijama u analiziranim tekstovima.

Autorstvo teksta

Jedan od indikatora postojanja prakse profesionalnog izvještavanja jeste i navođenje imena i prezimena autorke ili autora novinskog članka. Ukoliko je tekst

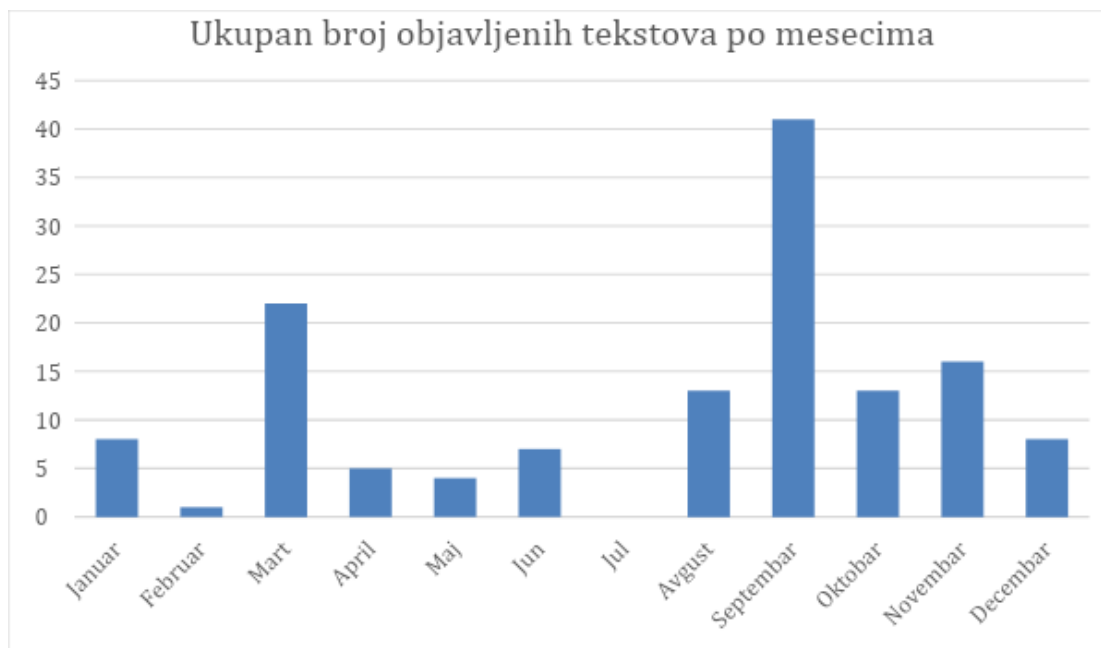
potpisan čitalaštvu se tim potpisom garantuje istinitost i proverljivost prenijetih informacija. Zbog toga je taj podatak od velikog značaja za kredibilitet samog medija i informacije koju daje. Ovim istraživanjem je utvrđeno da je 77% tekstova potpisala redakcija ili su navedeni samo inicijali osobe koja je tekst objavila, dok je samo 23% tekstova autorsko odnosno potpisano imenom i prezimenom. U slučaju portala Antena M svi tekstovi su potpisani imenom i prezimenom autorke ili autora. Od ostalih portala najveći broj potpisanih tekstova ima portal Vijesti sa 12 potpisanih od ukupno 23 objavljena teksta i Fos media sa samo 4 potpisana od 28 objavljenih tekstova. Na portalu CdM sve tekstove potpisala je redakcija, dok se na portalu RTCG navode samo inicijali osobe koja je tekst objavila.

Izbor sagovornica i sagovornika

Analiza izbora sagovornika i sagovornica u objavljenim tekstovima pokazala je da se najveći broj članaka oslanja na aktivistkinje i aktiviste Asocijacije Spektra koji_e su u velikom broju tekstova iznijeli_e svoje lične priče vezane za transrodni identitet, ali su sa novinarkama i novinarima razgovarale_i o aktuelnim dešavanjima vezanim za transrodnu populaciju u Crnoj Gori. Tu je riječ isključivo o osobama mlađim od 30 godina od kojih je većina zapravo mlađa od 20 godina. Takav izbor sagovornika i sagovornica utiče na zastupljenost određenih tema i predočavanje specifičnih problema sa kojima se susrijeću mlade transrodne osobe u Crnoj Gori čime se izostavljaju iskustva i problemi transrodnih osoba starijih od 30 godina. Takođe, primjetno je i slabo učešće predstavnica i predstavnika različitih institucija koje bi mogle dati podršku transrodnoj populaciji i olakšati joj različite segmente života u trenutno izrazito transfobičnom društvu. To se prije svega odnosi na predstavnice i predstavnike političkih partija koje učestvuju u donošenju zakona vezanih za položaj transrodnih osoba u društvu, zatim na predstavnike i predstavnice državnih institucija poput škola, zdravstvenih ustanova, policije, ustanova kulture i medija.

Dinamika objavljivanja tekstova

Kada je riječ o dinamici objavljivanja tekstova vezanih za transrodnu populaciju ne iznenađuje podatak o tome da je najveći broj tekstova objavljen u septembru. Razlog tome su dva događaja: nasilje nad transrodnom osobom u Kolašinu koje se dogodilo krajem avgusta i Montenegro Prajd koji je održan 21. septembra. Tokom mjeseca marta takođe je bilo više tekstova nego tokom drugih mjeseci, a razlog tome je prije svega diskriminacija u Domu zdravlja koju je u martu prijavila transrodna osoba. U martu je održana i izložba *Kad svane* kao i prvo regionalno okupljanje trans, interpolnih i rodno varijantnih osoba odnosno Balkanski Trans Inter Marš. Nakon septembra i marta najveći broj tekstova objavljen je u novembru, a povod za izvještavanje su bili performans održan u Podgorici povodom Dana sećanja na žrtve transfobije 20. novembra i krštenje transrodne osobe početkom ovog mjeseca.

Portali Vijesti i Fos jedini nude broj pregleda uz svaku vijest te se ovaj podatak može analizirati samo za tekstove sa ova dva portala. Podaci o broju pregleda su prikupljeni 1. marta 2020. godine. U Vijestima od 23 objavljenih teksta samo jedan tekst ima preko 50000 pregleda, a riječ je o tekstu “Pretučen trans muškarac: izvukli ga iz porodične kuće, bili ga dok se nije onesvijestio”. Pet tekstova ima između 15000 i 30000 pregleda i ovdje je riječ o tri različita intervjua sa trans osobama, reportaži sa Montenegro Prajda i hapšenju osoba koje su bile pod sumnjom da su pretukle trans osobu. Šest tekstova ima između 5000 i 15000 pregleda, pet tekstova ima između 2000 i 5000 pregleda i preostalih šest tekstova ima manje od 2000 pregleda. Tekstovi na portalu FOS imaju daleko manje pregleda te je ovde tekst sa najviše pregleda intervju sa trans osobom pod naslovom: “Hana Konatar: Nisam postala žena tek tako, ja sam oduvijek to bila (FOTO)”. Navedeni tekst ima 12837 pregleda, a iza njega po broju pregleda je intervju sa aktivistom Danteom Ognjanovićem pod naslovom “Trans muškarac: Vrijeme je da pređemo preko toga šta će ko reći” i on ima 3715 pregleda. Još jedan tekst na ovom portalu ima preko 3000 pregleda i to je razgovor sa aktivistkinjom Hanom Konatar o slučaju diskriminacije koju je doživjela u podgoričkom domu zdravlja Novi blok Zabjelo. Taj tekst je objavljen pod naslovom “Slučaj ismijavanja transrodne osobe: ‘Neću dozvoliti da budem žrtva koja će samo to i ostati’ i bilježi 3413 pregleda. Na portalu FOS još tri teksta imaju preko 1000 pregleda, a to su tekstovi: “Ulićević za FOS: Trans osobe imaju kome da se obrate, incidenti neće urušiti Prajd” sa 1611 pregleda, “Transrodna Podgoričanka: Kako sam saznala da sam žena” sa 1352 pregleda i tekst “Podignuta optužnica protiv Kolašinaca zbog prebijanja transrodnog muškarca” sa 1045 pregleda.

Komentari čitalaštva

Jedna od specifičnosti onlajn medija jeste i interaktivnost koja omogućava publici da putem ostavljanja komentara ne ostane pasivni_a konzument_kinja vijesti već postane aktivni_a djelatnik_ca koji_a doprinosi daljem oblikovanju objavljenog sadržaja. Na većini posmatranih onlajn medija analizirani tekstovi sadrže izuzetno mali broj komentara (najčešće ni jedan, a najviše do deset), dok je situacija drugačija na portalima Vijesti i CdM. Broj komentara zabilježen je 1. marta 2020. godine. Od 140 analiziranih tekstova najviše komentara ima tekst objavljen na portalu CdM pod naslovom „Uz blagoslov Amfilohija krštena trans osoba u Hramu Hristovog Vaskrsenja“. Ovaj tekst ima 190 komentara koji u najvećem broju izražavaju negativan stav prema rodnim i seksualnim manjinama. Ono što privlači pažnju je to što se većina komentara fokusira na trenutne društveno-političke probleme vezane za vjerske institucije u Crnoj Gori, za lik i djelo Amfilohija Radovića, kao i na zategnute političke odnose između Srbije i Crne Gore i postojeću netrpeljivost na nacionalnoj osnovi. Čitalaštvo koje je komentarisalo ovu vest objedinilo je mržnju i netrpeljivost prema svemu što se može okarakterisati kao rodno, seksualno, etničko, nacionalno i vjersko Drugo u odnosu na identitetsku poziciju čitalaštva. Veliki broj negativnih komentara kritikuje odluku crkve da krsti trans osobu, od kojih se neki komentari pozivaju na religijska učenja i citate iz Biblije kojima se osuđuje homoseksualnost:

korisnik_ca: kojoj, komentar ostavljen 05.11.2019.

„sta sve crkva nece uraditi za novce? Nije ni cudp stp se razumni ljudi okrecu Islamu“

korisnik_ca: Crni panter, komentar ostavljen 05/11/2019

„Homoseksualno ponašanje nailazi na vrlo oštru osudu kako u Starom, tako i u Novom zavjetu. U knjizi Postanka (1. Moj. 19. poglavlje) Bog je zatro Sodom i Gomoru zbog homoseksualnosti, a to potvrđuje i 7. stih Judine poslanice. Levitski je zakonik u tom pogledu sasvim jasan: “S muškarcem ne lezi kao sa ženom; gadno je.“ i „Ko bi muškarca obležao kao ženu, učiniše gadnu stvar obojica; da se pogube; krv njihova na njih.” (Lev 18,22; 20,13). U Poslanici Rimljanima homoseksualno se opštenje naziva “sramnim strastima”, a apostol Pavle zapisao je “oni znaju Božiju pravdu – da oni koji tako šta čine zaslužuju smrt, pa ipak ne samo što to čine, nego odobravaju i drugima koji čine.” (Rim. 1,26-32). Dalje isti apostol upozorava da ljudi koji se odaju homoseksualnim strastima neće uživati Carstva Božjeg: „Ili zar ne znate da nepravedni neće naslijediti carstva Božijeg? Ne zavaravajte se: ni bludnici, ni idolopoklonici, ni preljubočinci, ni mekušci, ni pederasti...(1. Kor. 6,9-10)“

korisnik_ca: Jeca, komentar ostavljen 07.11.2019.

“Zalosno je sto ljudi sve slusaju i gledaju a Bibliju zapostavljaju da znaju sta Gospod uci. Procitajte Rimljanima poslanicu 1.27 stih.”

korisnik_ca: Denijal, komentar ostavljen 04.11.2019

„Neko da mi objasni sa vjerskog aspekta, da li je ovo u redu? Da li možeš da se predstavljaš lažno? Da li može neko da kaže da je nezadovoljan onim što mu je Bog dao, pol, život... Da to crkva prihvati i kaže:”Ako Eva ne želi da je Eva, već želi da je Adam, onda je mi prihvatamo kao Adam i krstimo je kao Adama...” Znači vuk može i da se oženi? Ko će mu dati kćerku?“

Postoji i veliki broj kratkih komentara koji odražavaju negativni stav korisnika i korisnica prema transrodnoj populaciji, reprezentativni primeri takvih komentara su:

korisnik_ca: Hejter, komentar ostavljen 04.11.2019.
“Pakao na zemlji”

korisnik_ca: samo kažem..., komentar ostavljen 05.11.2019.
“propalo se dabogda...”

korisnik_ca: Dejo moretti, komentar ostavljen 4.11.2019.
“Pa je li muško ili žensko.?”

korisnik_ca: rambo, komentar ostavljen 05.11.2019.
“priroda se poigrala”

Zaista je mali broj komentara koji nose poruku podrške te se kao reprezentativni primjer može izdvojiti komentar koji se osvrće i na ostale postojeće komentare:

korisnik_ca: Bazinga, komentar ostavljen 04. 11 2019.
“Srecno momce! Nikome nisi nista lose uradio, zivi kako znas i umijes, ne obaziri se na zle duse pune mrznje prvenstveno prema sebi, pa prema drugima. Amfi je u paradoksu, ovo je sigurno uradio zbog politickih poena ali opet bravo! Zdrav bio, ovo je veliki korak, mrznja nas ne vodi nicemu! Zivi i pusti druge da zive, prosto.”

Druga vijest sa najviše komentara na portalu CdM je vijest o hapšenju u Kolašinu pod naslovom: “Kolašinci uhapšeni zbog sumnje da su prebili transrodnu osobu”. Ovaj tekst ima 78 komentara od kojih većina izražava negativan stav prema transrodnoj populaciji. Kako se u komentarima navodi korisnici_ce ne podržavaju nasilje ni nad kim ali osuđuju javno izražavanje rodnog i seksualnog identiteta koji se ne uklapa u normative čime relativizuju zločin koji se dogodio. Primjer komentara sa ovakvom porukom:

korisnik_ca: ..., komentar ostavljen 02.09.2019.
“Zlocin iz mrznje nad trans zenom? razmislja li ko da te bolesti ne mozemo vise da gledamo po ulicama? Ne podrzavam nasilje ali kad bi okupljanja drzava zabranila kao neke druge drzave bilo bi bolje za sve nas,imaju svoja 4 zida pa neka rade sto oce,niko im ne brani a ovako samo provociraju narod da ih napada.”

U većem broju komentara se insistira na tome da je LGBT populacija prezaštićena te da se kažnjavanjem ovakvih zločina stiču politički poeni neophodni za prihvatanje Crne Gore u Evropsku uniju:

korisnik_ca: NWO, komentar ostavljen 02.09.2019.

“Sto nam Zapad napravi... Ovoga nikad nije bilo u CG!”

korisnik_ca: Surova realnost, komentar ostavljen 02.09.2019.

“Da su neke ubice ili pljačkaše tražili nikad ih našli nebi, a za ovo su se dobro angažovali...”

korisnik_ca: Atlas, komentar ostavljen 02.09.2019.

“Što bi za onu djevojčicu u Berane što su je zlostavljali? O tome se ništa ne piše. Bitnija su 2-3 pripadnika lgbt populacije (neću da koristim druge nazive jer mi nećete objavit komentar) nego cijela CG.”

Treća vijest sa najviše komentara na portalu CdM jeste tekst pod naslovom: “Transrodna Podgoričanka: Kako sam saznala da sam žena”. Od ukupno 76 komentara jedna četvrtina je pozitivna i sadrži poruke podrške i razumijevanja za transrodnu populaciju, ostali komentari izražavaju mržnju, nerazumijevanje, podsmijeh i osudu koja se zasniva na najčešćim stereotipu koji podrazumijeva da je transrodnost hir i pomodarstvo. Negativni komentari po pravilu kritikuju zakone koji omogućavaju transrodnim osobama da o trošku fonda za zdravstveno osiguranje izvrše prilagođavanje pola. U tim komentarima najčešće se ističe da država nema ili ne želi da obezbijedi dovoljno novca za liječenje oboljele djece te da u skladu sa tim transrodnim osobama treba uskratiti pravo koje im je zakonom zagarantovano i preusmjeriti novac na liječenje dece. Ovakvim stavovima u velikoj mjeri doprinose medijski tekstovi koji na senzacionalistički način izveštavaju o troškovima operacije prilagođavanja pola i o broju osoba koje su prošle takve zahvate, iznoseći u prvi plan cifre koje obično kod većinskog stanovništva zemalja u razvoju sa relativno niskim standardom života, kakva je i Crna Gora, izazivaju bes i nezadovoljstvo:

korisnik_ca: Kikiriki, , komentar ostavljen 03.01.2019.

“Svi ovi hirovi su OK. Svako ima pravo od sebe da cini sta mu drago. Samo bruka da ove hirove finansiraju građani, a necija djeca gladuju sa manje od euro na dan.”

korisnik_ca: preljuta gradja, komentar ostavljen 03.01.2019.

“a evo sad procitah da se organizuje humanitarni koncert za lijecenje dječaka. Dakle, da lijecimo djecu nemamo, al da ispunjavamo hirove imamo.... JEZA!”

korisnik_ca: pih, komentar ostavljen 03.01.2019.

“bruka da neko ima sluha za ove ispade dok djetetu trebaju pare za liječenje. dosadili ste vise. branila sam gej populaciju svaki put kad su ljudi govorili da ih treba tuci itd... al posto citajuci komentare vidim da gledaju samo svoj interes,

i da ih zabolje za lijecenje djeteta, izgubili su svu svoju podršku. jer su osioni, sebicni i egoisticni”

Na portalu Vijesti najviše komentara ima reportaža sa Montenegro Prajda pod naslovom “Sa Povorke ponosa poručeno: Zahtijevamo zakone, dostojanstvo, slobodu”. Od 115 komentara na ovu vijest velika većina izražava negativan stav prema LGBTIQ populaciji, a kao reprezentativni primjer opšteg tona u većini komentara može se navesti sljedeći komentar koji je dobio i najviše lajkova:

korupcijamito5

“Je li neko ovoj bratiji brani da upražnjavaju svemoguće perverzije kad se nađu u četiri zida sobe. Ako im to neko brani - stanuću drugi put na čelo kolone . Ali imam pravo da dignem glas protiv njihovog javnog poziva da moja maloljetna djeca budu "različita".”

Druga vijest sa najviše komentara na sajtu Vijesti jeste tekst “Pretučen trans muškarac: Izvukli ga iz porodične kuće, bili ga dok se nije onesvijestio”. Od ukupno 66 komentara na ovu vijest većina sadrži reči osude samog zločina i kritike upućuje državi i društvu u kojem se ovakvi zločini dešavaju. Pa ipak među tim osudama našle su se i one koje dovode u pitanje zločin iz mržnje kao povod za nasilje koje se dogodilo. Negiranje i odbacivanje zločina iz mržnje kao i postojanje različitih oblika institucionalne i opšte društvene diskriminacije koju doživljavaju transrodne osobe, je veoma česta pojava koja se može ilustrovati i sljedećim komentarima:

kriza_identiteta

“Naravno da se ne slažem sa ovim što je ta osoba prebijena, ali nigdje ne napisate mogući motiv, razlog, povod. Čitajući komentare da se zaključiti da većina misli da je to zbog njegovog polnog identiteta, a to nigdje ne piše. Novinari, dajte malo više informacija. Da je u tekstu napisano da nije poznat razlog pretpostavljam da bi komentari imali makar malo drugačiji ton. Ovako samo potpirujete vatru.”

Budos

“Osudjujem svaki vid agresivnosti, bez dikeme, ali kakve veze ima to sto je transrodna osoba. Mozda je batine dobio zbog necega sto nikakve veze nema sa njegovim opredjeljenjem. Onda ovakav naslov, samim tim i tekst, gubi smisao. Ispitajte pa objavite.”

U trećem tekstu sa najviše komentara na portalu Vijesti takođe se može identifikovati negiranje činjenice da su rodne i seksualne manjine društveno ugrožena grupa koja se svakodnevno susrijeće sa diskriminacijom na svim nivoima. U komentarima na ovaj tekst prisutne su predrasude i stereotipi koji su izrečeni i u prethodno navedenim

komentarima. Vijest pod naslovom “Mladi trans muškarac javno o položaju LGBT zajednice: Vide nas kao objekte, a ne kao ljude” ima 58 komentara od kojih se sljedeći komentari nalaze u grupi onih sa najviše lajkova:

Noridge

“Zasto je ovim ljudima toliko vazno da vecini strejt svjetskoj populaciji objasnjavaju ko su?,sta su?,radi cega su? Budite vi sta god hocete to vam niko i nidje nije zabranio.”

OtporStoko

“Evo procitali smo. Hocete li sad objaviti tekst o nekom heteroseksualcu i njegovim problemima?”

Montenegringo_resurrection

“Suoshećam se sa patnjama LGBT osoba,ali prenapadna kampanja im samo stvara još veći otpor i to od onih osoba koje su indiferentne i ne zanima ih to.Ali filmska industrija,recimo nije izašla serijau zadnje nekoliko godina,a da bar par aktera nije lgbt.Kad diđu scene đe se ljube 2 muškarca,ja okrećem glavu ili mijenjam kanal.Isti osjećaj ja i kad ona plemena amazonska gledaš kako jedu gušenice Gadi mi se i to je moj prirodni osjećaj i niko me ne pita kako je meni i meni sličnim.Kalajte malo.”

Bourne

“Tamo gdje su im institucije maksimalno izašle u susret , nastavilo se pretjerivanjem kao što je "pravo na usvajanje djece" ! To je po meni radikaln , neskroman i maksimalno bezobrazan zahtjev koji im ne može pomoći u ostvarivanju svojih "prava". Strategija nekih LGBT aktivista je da stvaraju lažnu atmosferu kolektivne mržnje prema njima, u njihovu korist rade ovi agresivni papci što mogu stati u jedan autobus , ali dovoljno da nas sve proglase za homofobe.”

Analiza postojećih komentara na tekstove koji se bave transrodnom populacijom u Crnoj Gori ukazuje na visok stepen transfobije i homofobije među opštom populacijom.

Zaključna razmatranja

Sprovedeno istraživanje ukazuje na nekoliko ključnih problema koji se javljaju kada je odnos medija prema temi transrodnosti u pitanju. Jedan od najvećih problema je svakako mali broj tekstova koji se bavi ovom temom i praktično potpuno odsustvo tekstova koji se bave temom interpolnosti. Sljedeći problem je odsustvo tekstova koji se ne fokusiraju samo na transrodni/interpolni identitet osoba već se bave i drugim aspektima ličnosti. Primjetan je i mali broj sagovornica i sagovornika koji pripadaju većinskoj populaciji i koji bi nedvosmisleno pružili podršku rodnim i polnim

manjinama. I naravno jedan od problema je i nedostatak inicijative da se pišu i objavljuju tekstovi koji ističu značaj trans aktivizma za opštu populaciju i društvo u cjelini budući da taj tip aktivističkog djelovanja vodi ka boljem društvu za sve, ka društvu bez nasilja i diskriminacije na bilo kojoj osnovi, dakle ne samo ka tolerantnijem društvu već ka društvu koje slavi različitosti. Kada je riječ o televizijskim i radio emisijama i priložima, javljaju se isti problemi kao i u onlajn medijima.

Razlog zbog kojih se navedeni problemi najčešće javljaju jeste neobavještenost novinara i novinarki te se u cilju prevazilaženja tog problema aktivističke organizacije koje se bave zaštitom i promocijom prava transrodnih osoba, trude da putem različitih projekata obezbijede dovoljno relevantnih informacija. Jedan od takvih projekata jeste i već pomenuta publikacija *Preporuke za medijsko izveštavanje o transrodni, interpolnim i rodno varijantnim osobama*, koju je objavila Asocijacija Spektra. Jedna od najvažnijih tema sa kojom novinarka i novinari moraju biti upoznati, a kojoj je u okviru ove Spektrine publikacije posvećeno puno prostora, jeste pravilna upotreba jezika i korišćenje odgovarajuće terminologije prilikom izvještavanja o transrodnim i interpolnim osobama. Na početku ovog teksta već je napomenuto da jezik treba posmatrati kao sredstvo komunikacije odnosno kao medij u najširem smislu te riječi. Drugim riječima, jezik treba shvatiti kao bilo koji sistem znakova pomoću koga je moguće sporazumijevanje. On je zapravo medij reprezentacije odnosno sredstvo putem koga je mentalne koncepte i ideje moguće izraziti verbalno, pismom, slikama ili bilo kojim drugim znakovnim sistemom. Pored toga, da bi ono što je izgovoreno ili napisano bilo shvaćeno neophodan je *kôd* koji u datoj kulturi dovodi u vezu mentalni koncept i znak. Kôd se može definisati kao specifičan poredak znakova odnosno ključ koji omogućava tumačenje ili interpretiranje određene lingvističke ili tekstualne poruke. Tako da sistem komunikacije zapravo zavisi od tih društveno utvrđenih kodova koji funkcionišu kao sistem pravila i fiksiraju značenja omogućavajući na taj način sporazumijevanje među članovima i članicama jedne kulture. Zato je posebno važno da u društvima unutar kojih su transfobija i homofobija duboko ukorjenjene, mediji koriste odgovarajuću terminologiju i izbace iz upotrebe pogrdan i uvrjedljiv jezik prilikom izvještavanja o transrodnim i interpolnim osobama. Takvom praksom se nesumnjivo može pozitivno uticati na promjene negativnih stavova većinskog stanovništva prema transrodnosti. Korišćenje jezičkih odrednica koje afirmišu umjesto da patologizuju ili dehumanizuju transrodne osobe utiče na proces proizvodnje i razmjene novih pozitivnih značenja koja se vezuju za transrodnu zajednicu. To znači da sistem pravila komunikacije nije nepromjenljiv, budući da je društveno konstruisan logično je da je podložan promjenama, a samim tim isto važi i za značenja. Upotrebom adekvatne terminologije kreira se pozitivno jezičko okruženje zahvaljujući kome se otvara potencijal za pozitivnu reprezentaciju transrodnih identiteta u medijima.

Moć jezika leži u njegovoj sposobnosti da klasifikuje, a to se možda najjasnije može vidjeti na primjeru upotrebe rodni odrednica koje nas smještaju u jednu od dvije ponuđene rodne kategorije – žensku ili mušku, ne ostavljajući mogućnost za neki drugi izbor. Ponavljanjem rodni odrednica u jeziku mi iznova i iznova potvrđujemo te dvije normativne rodne kategorije. Na sličan način se konstantnom upotrebom pogrdnih i uvrjedljivih termina marginalizovane zajednice smještaju u negativan kontekst dok se

pripadnice i pripadnici tih zajednica označavaju kao nepoželjni članovi i članice društva. Jasno je, dakle, da jezik deluje kao instrument moći čijom specifičnom upotrebom se takođe može vršiti opresivno djelovanje ili se pak njime može uticati na smanjenje diskriminacije i unapređenje ljudskih prava u datom društvu. I baš zbog tog svojstva i moći jezika da kategorizuje individue, u preporukama za izvještavanje se kao prvo i načelno pravilo navodi – obavezno poštovanje želja i preferencija osobe po pitanju korišćenja terminologije koja je najbolje opisuje i koja najbolje definiše njen identitet. Time se pristupa sa poštovanjem i uvažavanjem identiteta ne samo jedne osobe već i čitave zajednice kojoj ona pripada ili je zastupa. U skladu sa tim, prilikom izveštavanja o transrodnim osobama, važno je voditi računa o tome da se u svim segmentima izveštavanja rukovodi smjernicama i preporukama koje je transrodna zajednica usvojila i prezentovala javnosti. Uz to uvijek treba imati u vidu da su neke opšteprihvaćene i često korišćene jezičke formulacije, termini i opisi smatraju neprihvatljivim iz brojnih razloga. Na primjer, često korišćen opis za transrodne osobe – “zarobljen ili zarobljena u pogrešnom telu”, je neprihvatljiv jer upućuje na to da sa tijelom transrodne osobe nešto nije u redu. “Promjena pola” je termin koji se često koristi prilikom izveštavanja o transrodnim osobama i ovaj termin se smatra neadekvatnim i netačnim jer nije riječ o promjeni već o procesu prilagođavanja pola svom rodnom identitetu. Takođe je neprihvatljiv i opis – “neodređen ili nedefinisan pol” jer upućuje na to da pol osobe nije moguće odrediti, ali ne uzima u obzir to da se sam proces određivanja i definisanja vrši prema nametnutim normativnim standardima koji ne podrazumijevaju činjenicu da se pol može posmatrati kao spektar.

Često ponavljanje neadekvatne terminologije stvara pogrešnu sliku o tome šta transrodnost jeste i na taj način loše utiče ne samo na prihvatanje transrodnosti od strane šire javnosti već negativno utiče i na same transrodne osobe koje se nalaze u procesu (samo)otkrivanja i spoznaje sopstvenog rodnog identiteta. Rodni identitet kao unutrašnji osjećaj pripadnosti određenom rodu ili kombinaciji rodova može biti drugačiji od onog koji nam je pripisan na rođenju i to ne znači nužno da se moramo osjećati zarobljenima u sopstvenom telu ili da svoje tijelo trebamo smatrati pogrešnim. Međutim, novinari i novinarka se vrlo često služe opisima koji na dramatičan i senzacionalistički način opisuju transrodnost i emocije koje transrodne osobe imaju prema sebi i svom telu, stvarajući time jednu nepotpunu i često netačnu sliku o transrodnosti. Uobičajeno je da se prilikom izveštavanja akcenat stavlja samo na unutrašnju tjeskobu uzrokovanu nesaglasjem dodijeljenog pola i preferiranog roda, pri čemu se iz priče potpuno izostavljaju različite vrste pritisaka, diskriminacija i nasilje koje okolina vrši na transrodne osobe. Zbog toga bi veći broj medijskih sadržaja trebalo posvetiti problemu transfobije koja postoji u datom društvu i njenim posljedicama koje se ogledaju u kršenju osnovnih ljudskih prava, različitim oblicima diskriminacije i nasilju.

Insistiranje medija na izvještavanju koje se bavi samo medicinskim činjenicama (a posebno hiruškim intervencijama) iz života transrodnih i interpolnih osoba u potpunosti zanemaruje druge teme koje su relevantne za život ovih osoba, ali i samu mogućnost da neke transrodne i interpolne osobe ne žele da pristupe procesu medicinske tranzicije. Stavljanje akcenta na hiruške intervencije i zadiranje u privatnost

pitanjima koji se odnose na medicinski deo tranzicije odlika je senzacionalističkog načina izvještavanja koje po pravilu ima za cilj da šokira, zaprepasti ili iznenadi čitalaštvo prije nego da izvijesti o nekom događaju ili prenese nečiju ličnu priču. Pored toga ova tema može se obraditi sa fokusom na brojne druge aspekte odnosa transrodnih osoba i zdravlja. Na primjer, važno je izvještavati o dostupnosti zdravstvenih usluga transrodnim osobama i uopšte o problemima sa kojima se susrijeću prilikom traženja zdravstvene zaštite. Zatim treba pisati o temama kao što su: deopatologizacija transrodnih identiteta i efektima koji patologizacija ima na živote transrodnih osoba; mentalno zdravlje transrodnih osoba koje je ugroženo zahvaljujući diskriminaciji kojoj su svakodnevno izložene; hiruške intervencije “normalizacije” koje se obično na insistiranje ljekara sprovode na interpolnim bebama i djeci, a imaju za cilj samo i isključivo oblikovanje genitalija u skladu sa normativom.

Pored medicinskih tema mediji rijetko pokrivaju ili uopšte ne pokrivaju brojne teme koje se tiču pravne i zakonske regulative, a od velike važnosti su za transrodne i interpolne osobe. Na primjer, zakonski okvir koji se odnosi na pravno priznanje rodnog ili polnog identiteta u ličnim dokumentima jeste tema kojom bi mediji trebalo da se bave. Zbog pravnih prepreka koje se javljaju prilikom promjene dokumenata ili nemogućnosti da lična dokumenta sadrže specifičnu oznaku roda, veliki broj transrodnih, interpolnih i rodno varijantnih osoba se svakodnevno susrijeće sa problemima prilikom pristupa raznim institucionalnim servisima ali i u svim drugim situacijama u kojima je potrebno dati na uvid lična dokumenta. To praktično znači da mogu doživjeti ne samo neprijatnosti već i ozbiljne probleme prilikom prelaska državne granice, legitimisanja u saobraćaju ili na ulici od strane policije, upisa u bilo koju obrazovnu ustanovu, kao i prilikom traženja zdravstvenih usluga i slično. Zato je važno da se mediji bave i pitanjima šta je u pravnom pogledu značajno za trans, interpolnu i rodno varijantnu zajednicu i na koji način se nedostatak pravne regulative odražava na živote svih osoba koje pripadaju ovoj zajednici. Kada su vijesti iz svijeta u pitanju neophodno je da mediji prenose primjere dobre pravne prakse koja postoji u drugim državama u kojima se odavno radi na unapređenju prava transrodnih, interpolnih i rodno varijantnih osoba.

Mediji vrlo često prenose i lične priče transrodnih osoba i to putem intervjua i razgovora te bi jedna od najvažnijih preporuka novinarkama i novinarima za ovakva izvještavanja bila da se fokusiraju na sve aspekte ličnosti intervjuisanih osoba, a ne samo na pitanja roda i pola. Takođe, temu transrodnosti i interpolnosti treba obrađivati i kroz što više različitih ličnih priča budući da transrodnost u širem smislu obuhvata spektar različitih identiteta, a svaka osoba nosi svoje autentično iskustvo koje ne mora biti isto niti slično iskustvu bilo koje druge transrodne ili rodno varijantne osobe. Budući da se ove rodne manjine sreću sa puno prepreka i problema u svakodnevnom životu važno je pisati i o tome ali je pored toga jako važno prenositi i pozitivna iskustva, a posebno priče vezane za podršku koju osobe dobijaju u porodici i u svojoj okolini.

Kada je riječ o kontekstu u kome se spominju transrodnost i transrodne osobe važna preporuka medijima odnosi se na izbor tema o kojima se izvještava. Vezivanje transrodne zajednice samo za teme iz rubrike Hronika ili za teme koje se bave

negativnim aspektima života, na specifičan način obilježava ovu zajednicu i stvara iskrivljenu sliku o njoj. To utiče kako na percepciju i odnos koji većinsko stanovništvo razvija prema ovoj zajednici, tako i na sve osobe koje joj pripadaju jer im šalje negativnu poruku i obeshrabruje ih da uzmu učešće u opštim društvenim tokovima. U skladu sa tim, teme o kojima treba što češće izvještavati jesu kulturni, umjetnički i aktivistički događaji u kojima učestvuju ili ih organizuju osobe iz transrodne zajednice. Ovakvih događaja na prostoru Crne Gore sve je više, a u nedostatku lokalnih dešavanja mediji uvijek mogu prenositi slične događaje iz svijeta.

PRILOG

Analiza televizijskih i radio emisija u kojima su gostovale transrodne osobe

Usljed nedostatka kompletnih podataka o sadržajima koji se tiču transrodne, rodno varijantne i interpolne populacije, a koji su emitovani na radiju i televiziji, nije moguće izvršiti adekvatnu analizu televizijskog i radio sadržaja. Zbog toga ova publikacija u vidu priloga obuhvata kraću analizu televizijskih i radio emisija u kojima su gostovale transrodne i rodno varijantne osobe tokom 2019. godine. U tom periodu zabilježeno je jedno radijsko gostovanje transrodnih osoba, a kada je riječ o televiziji zabilježeno je ukupno devet pojavljivanja transrodnih i rodno varijantnih osoba u televizijskom programu. Sve emisije su bile trajanja od 2 do 31 minuta.

Na Prvom programu Radija Crne Gore u emisiji „Mozaik“ su 3. februara 2019. godine gostovali aktivisti Asocijacije Spektra Jovan Ulićević i Nikola Ilić. Emisija je trajala 31 minut. Urednica emisije Tanja Fatić je temu transrodnosti predstavila kao jednu od društveno aktuelnih tema o kojoj je neophodno javno govoriti kako bi se prevazišli stereotipi i predrasude koje vode diskriminaciji transrodnih osoba. Ona je posebno istakla važnost medijskog predstavljanja ove teme u cilju osnaživanja članica i članova marginalizovanih društvenih grupa i uopšte ojačavanja pokreta za ljudska prava koji se zalažu za društvenu ravnopravnost.

U prvom dijelu emisije razgovaralo se najprije o nametanju rodnih uloga djeci od najranijeg detinjstva, te je Jovan iznio svoja iskustva i jedan opšti osvrt na rodne stereotipe na kojima porodica i društvo u cjelini insistiraju od trenutka samog rođenja djeteta. Ta priča usmjerila je razgovor ka posljedicama pojačane diskriminacije koju djeca doživljavaju polaskom u osnovnu školu što dalje često vodi ka samoizolaciji i isključivanju iz društvenih tokova i javnih prostora u cilju izbjegavanja psihičkog i fizičkog nasilja. Uslijedila je priča o odnosu porodice prema transrodnom djetetu gdje je Jovan govorio o svom ličnom iskustvu i podvukao značaj podrške koja dolazi sa strane, dakle od prijatelja ili osoba iz šire porodice. Ta podrška upućena ne samo transrodnim osobama već i njihovim užim porodicama od velikog je značaja za rad na prihvatanju transrodnih osoba i njihovom osnaživanju. Ono što je po pravilu neizostavni dio većine emisija u kojima transrodne osobe iznose svoje lične priče jeste i razgovor o suicidu kao i o depresivnim mislima koje su prouzrokovane odbacivanjem od strane društva i osudama sredine u kojoj transrodne osobe žive, rade ili se školuju.

U drugom dijelu emisije razgovor je vođen sa Nikolom koji je iznio svoja lična iskustva života u malom gradu, razlozima da napusti redovno školovanje i nastavi školovanje kao vanredni učenik, kao i diskriminaciji koju je doživio u Domu zdravlja u Mojkovcu. Nikola je takođe govorio o svom detinjstvu, odnosu sa majkom i diskriminacijom koju je doživio nakon autovanja. Budući da je Jovan govorio o imenu koje mu je dodeljeno na rođenju, voditeljka je i Nikolu upitala za ime koje je imao ranije, međutim on je zadržao pravo da o tome ne govori. Često se u emisijama ovog tipa insistira na detaljima (kao što su nekadašnje ime ili fizički izgled) koji bi šokirali publiku koja razmišlja u binarnim rodnim okvirima te se u skladu sa tim takva praksa smatra negativnom praksom izvještavanja.

Ovo je prvo radijsko gostovanje transrodnih osoba u Crnoj Gori.

U okviru televizijskog programa tokom 2019. godine emitovano je 6 emisija i 3 kratka priloga koji se bave temom transrodnosti. Ove sadržaje kreirali su i prenijeli sljedeći emiteri: medijski javni servis Radio i Televizija Crne Gore (gostovanja u tri emisije na Prvom programu Televizije Crne Gore), dva komercijalna emitera sa nacionalnom pokrivenošću TV Vijesti (gostovanje u jednoj emisiji i dva kraća priloga) i TV Nova M (jedan kraći prilog), a pored njih i komercijalni emiteri TV A1 Montenegro (gostovanje u jednoj emisiji) i TV 777 (gostovanje u jednoj emisiji).

Na Prvom programu Televizije Crne Gore emitovane su tri emisije u kojima su gostovale transrodne i rodno nebinarne osobe. Najprije je 31. maja u okviru kratkog TV dnevnika za mlade – Wadada News Montenegro, prikazana priča Katje, aktivistkinje Asocijacije Spektra. Wadada News Montenegro je emisija koja je urađena po ugledu na međunarodno poznati format emisija Wadada News for Kids. Emitovanje ove emisije omogućeno je uz podršku UNICEF-a i Agencije za elektronske medije Crne Gore. Prva epizoda emitovana je u subotu 27. aprila 2019. godine od 19.10 časova. Planirano je da se emituje svake subote u to vrijeme, sa reprizom takođe subotom od 13.25 časova. Svaka epizoda traje do 10 minuta, a epizoda u kojoj je gostovala Katja trajala je 7 minuta, od kojih je 3 minuta bilo posvećeno njenom gostovanju. Katja je rodno nebinarna osoba koja je ukratko objasnila šta zapravo znači kada se neko identifikuje kao rodno nebinarna osoba i podijelila svoja iskustva autovanja roditeljima i prijateljima. Nakon njenog izlaganja na ekranu je 10 sekundi stajala opšta definicija tolerancije:

„Tolerancija i trpeljivost je pojam iz oblasti društva, kulture ili religije koji se odnosi na kolektivnu i pojedinačnu praksu prihvatanja i saradnje sa osobama koje nisu iste vjere, ne misle na isti način, imaju drugačiji politički stav ili se razlikuju po nekom drugom osnovu“.

Kada je tekst nestao sa ekrana reporterka je pozvala gledateljke i gledaoce da razmisle o tome šta je tolerancija i apelovala da budu tolerantni. Ova emisija je primjer dobre prakse izvještavanja. Posebno je važno istaći to da je tema rodne različitosti obrađena već u 4. epizodi ove televizijske emisije.

Druga emisija u kojoj su gostovale transrodne osobe, a koja je emitovana 27. septembra 2019. godine na Prvom programu Televizije Crne Gore jeste Dvogled. Epizoda je trajala 12 minuta 27 sekundi. U emisiji su gostovali aktivistkinja Asocijacije

Spektra Hana Konatar i aktivista Asocijacije Spektra Nikola Ilić. Svaka od epizoda ove emisije koncipirana je tako da dvije osobe iznose svoja gledišta, stavove i mišljenja na različite teme odgovarajući na pitanja koja dobijaju od novinarki. Epizoda se realizuje tako da osobe koje gostuju u emisiji nijesu snimane istovremeno, niti se nalaze u istoj prostoriji, dok je voditeljka u emisiji prisutna samo glasom. Na pitanja u Dvogledu su tokom 2019. godine odgovarale osobe iz svijeta politike i kulture, zatim osobe koje rade u prosvjeti, predstavnice i predstavnici građanskih udruženja, nevladinih organizacija, advokati, studentkinje i studenti, kao i osobe iz svijeta mode i zabave. U ovoj epizodi Hana i Nikola gostovali su kao predstavnica i predstavnik nevladine organizacije Asocijacije Spektra, a odgovarali su na sljedeća pitanja:

Vaše prve asocijacije na crnogorsko društvo?

U čemu vidite najveće prepreke za brži razvoj crnogorskog društva u skladu sa EU standardima?

U čemu je crnogorsko društvo najviše napredovalo u poslednjih desetak godina?

Da ste premijer koji bi bili prvi potezi u vašem mandatu?

Šta mislite o političkoj situaciji u zemlji i kako trenutna dešavanja utiču na napredovanje ka EU?

Koliko su Crnoj Gori političari posvećeni opštem dobru?

Koliko je koncept preuzimanja i traženja odgovornosti prisutan u našem društvu?

Koliko su građani Crne Gore tolerantni i suštinski prihvataju različitosti?

Kako ocjenjujete društveno angažovanje intelektualne elite u odnosu na važna pitanja u crnogorskom društvu?

Koliko je sistem obrazovanja a prije svega vaspitanja u skladu sa evropskim sistemom vrijednosti?

Veliki broj mladih želi da napusti Crnu Goru; šta biste vi uradili da zaustavite odlazak mladih iz zemlje?

Šta je u Crnoj Gori presudno za uspjeh i napredovanje ?

Ova emisija može se smatrati primjerom dobre prakse izvještavanja budući da su transrodne osobe prepoznate kao važni članovi i članice društva te su u skladu sa tim i pozvane da gostuju u emisiji,

Treća emisija koja je emitovana na Prvom programu Televizije Crne Gore jeste Jutarnji program emitovan 20. novembra 2019. godine, u kome su gostovali aktivista Asocijacije Spektra Dante Ognjanović i psihijatrica Tea Dakić. Povod za ovo gostovanje bio je Dan sećanja na žrtve transfobije koji se širom svijeta obilježava 20. novembra i čije obilježavanje je tog istog dana u kasnim popodnevним satima organizovala Asocijacija Spektra u Podgorici. U razgovoru sa voditeljkom programa Dante je iznio svoja lična iskustva, probleme sa kojima se sretao kao transrodna osoba, ali je ukazao i na probleme opšte trans populacije kako u Crnoj Gori tako i u svijetu. On je skrenuo pažnju na broj trans osoba koje su širom svijeta ubijene tokom 2019. godine i najavio performans „331 razlog“ kojim je Asocijacija Spektra obilježila Dan sećanja na ubijene transrodne osobe. Psihijatrica Tea Dakić je govorila o manjinskom

stresu kome su izložene osobe koje pripadaju marginalizovanim grupama, a koji je posljedica opšte društvene diskriminacije i ugnjetavanja koje pripadnice i pripadnici manjinskih grupa svakodnevno doživljavaju. Ona je naglasila značaj podrške porodice, a posebno one podrške koju roditelji treba da upute svojoj djeci, te je u skladu sa tim pozvala roditelje da nađu razumijevanja za svoju djecu i da ih bezuslovno prihvate i podrže bez obzira na rodni identitet. Ovo gostovanje može se smatrati pozitivnom praksom rada medija zahvaljujući tome što su gost i gošća emisije pozvani u danu koji je od značaja za transrodnu populaciju, a pozitivnom tonu svakako doprinosi i profesionalnost koju je voditeljka pokazala prilikom vođenja razgovora sa gostima.

O transrodnosti se na Televiziji Vijesti tokom 2019. godine govorilo kroz jedno gostovanje u jutarnjem programu i u dva kraća priloga. U emisiji Boje jutra su 25. januara 2019. godine gostovali direktor Asocijacije Spektra Jovan Ulićević i aktivistkinja Katja Jovanović. Njihovo gostovanje trajalo je 17 minuta tokom kojih je najprije Katja objasnila šta to znači rodno fluidna osoba, a zatim je Jovan na pitanje voditeljke govorio o svojim iskustvima i problemima sa kojima se susrijetao u školi zbog svog rodnog izražavanja. On je govorio o situaciji u Crnoj Gori i razlikama koje postoje između perioda od prije pet godina kada nije postojala ni jedna organizacija koja se bavi pravima transrodnih osoba i trenutne situacije kada transrodne osobe imaju organizaciju kojoj mogu da se obrate za pomoć i podršku. Katja je govorila o podršci koju dobija u svojoj porodici ističući da je ta podrška veoma važna kao i to da je mnoge transrodne i rodno fluidne osobe nemaju. Jovan je govorio o svom procesu tranzicije i različitim oblicima diskriminacije koja postoji zahvaljujući predrasudama i stereotipima koji su ukorenjeni u savremenom društvu. On je podijelio i pozitivan primjer koji se tiče njegovog ličnog iskustva doživljenog prilikom pregleda vezanog za dobrovoljno davanje krvi. On je naveo da je lekarka profesionalno pristupila prilikom njegovog autovanja, te da mu je i prije i nakon toga postavila samo pitanja koja su relevantna za dati pregled bez daljeg nepotrebnog interesovanja za sam proces prilagođavanja pola koji je prošao. Ovo pozitivno iskustvo ocijenio je kao primjer dobre prakse rada institucija. Jovan je na pitanje voditeljke govorio i o ciljevima i budućem radu Asocijacije Spektra kao i o značaju koji ta organizacija ima za transrodne osobe u Crnoj Gori. Ono što odlikuje ovu emisiju jeste izrazito pozitivan ton razgovora o transrodnosti čemu je svakako pored Katjinih i Jovanovih odgovora, doprinio i stav voditeljke i profesionalni novinarski pristup ovoj temi.

Na Televiziji Vijesti u okviru emisije Boje jutra je 8. marta 2019. godine emitovan kraći prilog o samostalnoj izložbi fotografija Marije Jovanović. Marija je u ovom prilogu od 2 minuta i 23 sekunde o svojoj zložbi „Kad svane“ rekla da joj je namjera bila da prikaže različite strane toga šta znači biti žena u našem društvu, koja su to ograničenja sa kojima se žene susrijeću danas i na čemu treba raditi da bi se položaj žena i transrodnih osoba poboljšao. U ovom prilogu o izložbi je govorila i Biljana Zeković, izvršna direktorica SOS Podgorica.

Drugi kraći prilog na Televiziji Vijesti sadrži veoma kratak razgovor sa Hanom Konatar u trajanju od 2 minuta i 44 sekunde. U ovom prilogu novinarka je govorila i o izmjenama zakona o zdravstvenom osiguranju prema kojima bi operacije

prilagođavanja pola trebalo da budu besplatne. Video sadrži pisanu informaciju o tome da je 2018. godine jedna osoba poslata u Beograd kako bi izvršila operaciju prilagođavanja pola po cijeni od 11 700 eura, kao i informaciju da je prije toga jedna osoba 2015. godine takođe izvršila operaciju prilagođavanja pola ali po cijeni od 10 500 eura. Prilikom izvještavanja naglašeno je da je do sada bilo samo ta dva zahtjeva za tom intervencijom. Hanino izlaganje o iskustvima autovanja roditeljima i životu u transfobičnom društvu trajalo je jedan minut, dok je tokom preostalog vremena novinarka ukratko izložila Hanine stavove o odnosu institucija i društva prema transrodnim osobama. Za ovaj video prilog ne može se reći da je primjer dobre prakse izveštavanja budući da je akcenat stavljen na cijene troškova operacija prilagođavanja pola, a korišćena je i neadekvatna terminologija (promjena pola umesto prilagođavanje pola).

Na televiziji A1 TV Montenegro je 22. februara 2019. godine u emisiji Život uživo sa Jovanom Božarić, gostovao aktivista Asocijacije Spektra Nikola Ilić. Kao što je na youtube kanalu televizije A1TV Montenegro navedeno ova emisija se bavi „relevantnim događajima i temama iz oblasti društvenog života, kulture, zdravih životnih stilova, ekologije, položaja mladih i obrazovanja. Emisija je zamišljena i kao generator društveno odgovornih inicijativa koji stvaraju kontekst za bolji život.“ Prije Nikole u ovoj emisiji gostovala je Hana Konatar (16. novembra 2018. godine) i Jovan Ulićević (12. oktobra 2018. godine), što je jasan pokazatelj inicijative redakcije da se o temi transrodnosti često govori. Novinarka Jovana Božarić je istakla da su ove dvije emisije izazvale veliku pažnju i interesovanje te da je u skladu sa tim rešila da pozove i Nikolu i čuje njegovu životnu priču. On je u ovoj emisiji govorio o svojim iskustvima, odnosu sa porodicom i prijateljima, problemima sa kojima se susrijetao tokom školovanja, na poslu ali i o podršci koju je našao u trans zajednici u Podgorici. Ono što ovu emisiju dijeli od toga da bude ocijenjena kao primjer dobre prakse novinarskog rada jeste insistiranje na negativnim aspektima bivanja transrodnom osobom. Novinarka je u više navrata pokretala priču o suicidu i vraćala svog gosta na period kada je razmišljao o tome, kao i na period kada je bio preplavljen negativnim osećanjima koja su bila rezultat stresa i diskriminacije koju je doživljavao. To je činila uprkos tome što je gost insistirao na tome da je takva osećanja uspješno prevazišao i da je vratio snagu i vjeru u sebe. Tokom cijele emisije bilo je previše dramatizacije koja se može definisati i kao senzacionalizam koji je, istina, u ovoj emisiji ublažen empatičnim odnosom novinarke prema temi razgovora. Emisija je trajala 28 minuta i 55 sekundi.

U jutarnjem programu televizije TV 777 u okviru emisije Razgovori sa Srdjanom, 9. decembra 2019. godine gostovao je izvršni direktor Asocijacije Spektra Jovan Ulićević. Vođen je razgovor u trajanju od 17 minuta na temu preporuka za medijsko izveštavanje o transrodnim, rodno varijantnim i interpolnim osobama koje je objavila Asocijacija Spektra u saradnji sa organizacijom Queer Montenegro. Jovan je govorio o odnosu medija prema temi transrodnosti i uticaju koje je dosadašnje medijsko izveštavanje o toj temi ostavilo na njega lično. On je komentarisao i pozitivne promjene i razliku u načinu izvještavanja koja je sada, nakon nekoliko godina rada sa medijima, vidljiva. Govorio je i o primjerima dobre saradnje sa medijima, ali je iznio i par primjera

loše prakse izvještavanja. On je na molbu novinara definisao i pojasnio terminologiju vezanu za polne i rodne manjine i ukazao na postojanje binarnog polnog i rodnog normativa zahvaljujući kome se transrodne i interpolne osobe institucionalno i društveno kategorizuju kao polno/rodno netipične. Novinar Srđan Čabrilo je profesionalno pristupio temi razgovora i sa uvažavanjem preporuka za izvještavanje, te se na osnovu toga može zaključiti da je ovaj intervju primjer pozitivne prakse rada medija.

Televizija Nova M je 28. aprila emitovala kraći prilog u kome je gostovao aktivista Asocijacije Spektra Nikola Ilić. Osim Nikolinih iskustava tema ovog priloga jeste i izmjena zakona o zdravstvenom osiguranju prema kojoj bi operacije prilagođavanja pola trebalo da budu besplatne. O tom zakonu u ovom prilogu govorila je i Slavojka Šuković, predstavnica Ministarstva zdravlja Crne Gore. Prilog traje 2 minuta.

Literatura

Altiser, Luj, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica, 2009.

Asocijacija Spektra, *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*, Podgorica, 2019.

Brigs Adam & Pol Kobli, „U medijima: uvod“, *Uvod u studije medija*, priredili: Adam Brigs i Pol Kobli, Clio, Beograd, 2005, 469-476.

Brkić, Daniela, *Online Hate Speech Montenegro Country Report*, Montenegro Media Institute, 31 May 2013, https://www.mminstitute.org/files/Online_Hate_Speech.pdf, (Access date: 1. mart 2020).

Čigoja Piper, Danica, *Konstrukcija i recepcija fenomena autizma u štampanim i onlajn medijima u Republici Srbiji*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, (doktorska disertacija), 2018.

Gross, Larry, *Up from invisibility: lesbians, gay man and the media in America*, Columbia University Press, New York, 2001.

Herman, Edvard S. i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji: novi misionari korporativnog kapitalizma*, Clio, Beograd, 2004, 12-14.

Hall, Stuart, „Encoding/Decoding“, *Media and cultural studies: keywords*, edited by: Meenakshi Gigi Durham and Douglas M. Kellner, Blackwell Publishing Ltd, Malden, Oxford, 1980, 163 – 172.

Hall, Stuart, „The spectacle of the other“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by: Stuart Hall, SAGE, London, 1997, 223 – 290.

Jokić, Bojana, Ilija Jokić i John M. Barac, *Pravna zaštita LGBTIQ osoba u Crnoj Gori: primjeri iz prakse*, LGBT Forum Progres, Podgorica, 2019.

Kodeks novinara/novinarki Crne Gore,
<https://www.osce.org/fom/255576?download=true>, preuzeto 23.03.2020.

Kerševan-Smokvina et all., *Montenegro Media Sector Inquiry with Recommendations for Harmonisation with the Council of Europe and European Union standards*, Council of Europe, 29 December 2017, <https://rm.coe.int/montenegro-media-sector-inquiry-with-the-council-of-europe-and-europea/16807b4dd0>, (Access date: 1 March 2020), 35-39.

Lazić, Miroslav, „Veb 2.0 kao izazov onlajn izdanjima najznačajnijih dnevnih novina u Srbiji“, *CM - časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol. 6, br. 18, 2011, 77-106.

Medherst, E., „Seksualnost“, *Uvod u studije medija*, priredili: Adam Brigs i Pol Kobli, Clio, Beograd, 2005, 477– 494.

Medijski Savjet za samoregulaciju, *Poslovník o radu komisije za žalbe*, <http://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/o-nama>, pristupljeno 24.03.2020.

Milanović, Aleksa, *Reprezentacije transrodnih identiteta u vizuelnim umetnostima*, Fakultet za medije i komunikacije i Orion Art, Beograd, 2015.

Milanović, Aleksa, *Medijska konstrukcija Drugog tela*, Orion Art, Beograd, 2019.

Ministarstvo kulture, *Prijedlog: Informacija o planu implementacije preporuka iz Analize medijskog sektora u Crnoj Gori za usklađivanje sa standardima Savjeta Evrope i Evropske unije* “Jačanje pravosudne ekspertize o slobodi izražavanja i medija u Jugoistočnoj Evropi 2018 (JUFREX)”, Decembar, 2018.

Ministarstvo kulture, “Utvrđen Prijedlog zakona o medijima: Nova rješenja usklađena sa međunarodnim standardima”, Vlada Crne Gore, 05.12.2019, 17:35h, <http://www.gov.me/vijesti/217488/Utvrden-Prijedlog-zakona-o-medijima-Nova-rjesenja-uskladena-sa-medunarodnim-standardima.html>, pristupljeno 24.03.2020.

Ministarstvo zdravlja, *Izveštaj sa druge javne rasprave o Nacrtu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju*, <http://www.mzdravlja.gov.me/vijesti/198875/Izvjestaj-sa-druge-javne-rasprave-o-Nacrtu-zakona-o-izmjenama-i-dopunama-Zakona-o-zdravstvenom-osiguranju.html>, pristupljeno 15.03.2020.

Perkins, Tessa, „Rethinking Stereotypes“, *The media studies reader*, edited by: Tim O’Sullivan and Yvonne Jewkes, Arnold, London, New York, 1997, 75 – 87.

Skupština Crne Gore, *Zakon o medijima* ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 051/02 od 23.09.2002, 062/02 od 15.11.2002, Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 073/10 od 10.12.2010, 040/11 od 08.08.2011), 2011.

Skupština Crne Gore, *Zakon o elektronskim medijima Crne Gore*, („Službeni list Crne Gore“, br. 46/10 od 06.08.2010, 40/11 od 08.08.2011, 53/11 od 11.11.2011. godine).
Thompson, John B., „Mass Comunication and Modern Culture“, *The media studies reader*, edited by: Tim O’Sullivan and Yvonne Jewkes, Arnold, London, New York, 1997, 28 – 41, 32.

Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2016. godinu*, Podgorica, 2017, https://www.ombudsman.co.me/docs/1491305524_final-izvjestaj-za-2016-04.pdf, preuzeto 04.04. 2020.

Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2017. godinu*, Podgorica, 2018, https://www.ombudsman.co.me/docs/1522665383_final-izvjestaj-za-2017.pdf, preuzeto 04.04. 2020.

Zaštitnik ljudskih prava, *Izveštaj o radu za 2018. godinu*, Podgorica, 2019, http://www.ombudsman.co.me/docs/1554124685_final-godisnji-izvjestaj-2018.pdf, preuzeto 04.04. 2020.

Zeković, Aleksandar Saša, Jovan Kojičić i Predrag, Tomović, *Mitovi i stereotipi: Nasilje i govor mržnje prema LGBT osobama - Policijska i pravosudna praksa u Crnoj Gori*, LGBT Forum Progress, Podgorica, 2014, <https://www.transserbia.org/images/2014/dokumenta/Mitovi%20i%20stereotipi%20-%20OK.pdf>. preuzeto 04.04.2020.